

Angst in voorlichtingsteksten

Een replicatieonderzoek naar de effecten van afstemming van fear appeals over HIV/AIDS op de culturele oriëntatie van de lezers

1. Inleiding

Gelet op de enorme gevolgen van de AIDS-pandemie in grote, in cultureel opzicht zeer verschillende delen van de wereld, is het opvallend hoe weinig cross-culturele studies er tot nu toe zijn gedaan naar de effecten van teksten over HIV/AIDS (zie ook Swanepoel 2003). Een uitzondering vormt het werk van Murray-Johnson, Witte, Liu, Hubbell, Sampson & Morrison (2001). In twee experimenten onderzochten zij de effecten van teksten die gericht waren op HIV/AIDS-preventie. De teksten werden gelezen door respondenten die afkomstig waren uit doelgroepen met uiteenlopende culturele achtergronden. In het eerste experiment werden Mexicaanse immigranten in de VS vergeleken met Afro-Amerikaanse adolescenten; in het tweede experiment werden Amerikaanse studenten vergeleken met Taiwanese studenten. De teksten waarvan de effecten bestudeerd werden, bevatten verschillende versies van een *fear appeal*-boodschap: op twee verschillende manieren werd geprobeerd om bij de lezers zo veel angst op te wekken dat ze zich voor zouden gaan nemen om zich voortaan tegen de dreiging van HIV/AIDS te beschermen.

Samenvatting

In een onderzoek dat werd uitgevoerd in Nederland, Spanje en Zuid-Afrika werd een experiment herhaald dat Murray-Johnson et al. (2001) deden in de VS en in Taiwan. Dezelfde HIV/AIDS-voorlichtingsteksten die Murray-Johnson et al. (2001) gebruikten, en die een *fear appeal* bevatten dat ofwel was gericht op lezers met een individualistische ofwel op lezers met een collectivistische oriëntatie, werden in dit replicatieonderzoek voorgelegd aan 147 respondenten afkomstig uit Nederland, 109 respondenten uit Spanje en 179 respondenten uit Zuid-Afrika (met verschillende etnische achtergronden). De resultaten van Murray-Johnson et al. (2001) konden niet worden gerepliceerd. Er werd geen interactie-effect gevonden van de richting van de dreiging in de *fear appeal* boodschap enerzijds en de culturele oriëntatie van de ontvangers anderzijds dat overeenkwam met de resultaten die zij rapporteren. Voor de conclusie van Murray-Johnson et al. (2001) dat het nodig is om *fear appeal* boodschappen af te stemmen op de culturele oriëntatie van de doelgroep, is het dan ook te vroeg – mede gezien een aantal tekortkomingen in hun eigen onderzoek. Wel laten de uitkomsten van dit replicatieonderzoek zien dat het mogelijk is om met *fear appeal* boodschappen in HIV/AIDS-voorlichtingsteksten gedragsintenties van lezers te beïnvloeden.

Volgens het EPPM, het invloedrijke *Extended Parallel Process Model* (zie bijvoorbeeld Witte 1998; Witte & Allen 2000) kan blootstelling aan een *fear appeal*-boodschap er onder bepaalde condities toe leiden dat de ontvangers het gewenste gedrag gaan vertonen. Om te beginnen moet er voldoende dreiging uitgaan van de boodschap: het gevaar moet als *ernstig* genoeg beschouwd worden (*perceived severity*) en de ontvanger moet ervan overtuigd zijn dat hij of zij zelf vatbaar is voor het gevaar (*perceived susceptibility*). Als aan deze voorwaarden wordt voldaan en er ten gevolge daarvan voldoende angst wordt ervaren, en als er vervolgens een maatregel gepresenteerd wordt die de ontvanger zelf zou kunnen nemen om de dreiging te bestrijden, dan zijn er twee mogelijkheden. Als de waargenomen doeltreffendheid van de voorgestelde maatregel (*perceived response efficacy*) en de zelfeffectiviteit (*self-efficacy*) van de ontvanger groot genoeg zijn, zal de ontvanger daadwerkelijk gaan proberen de dreiging af te wenden (*danger control mode*) – precies wat de zender van de *fear appeal*-boodschap wilde bereiken. Maar als de *perceived response efficacy* en de *self-efficacy* tekort schieten, dan zal de ontvanger niet in de verdediging gaan tegen het gevaar, maar tegen de angstgevoelens die door de informatie daarover zijn opgeroepen (*fear control mode*). De ontvanger zal zich vervolgens bewust en actief gaan afsluiten van de communicatie die die angstgevoelens teweeg heeft gebracht (*defensive avoidance*) – precies wat de zender niet wilde bereiken.

Murray-Johnson et al. (2001) wilden onderzoeken of dezelfde *fear appeal*-boodschappen die de gewenste effecten hebben in de ene cultuur, ook succesvol zijn in een andere cultuur. In het bijzonder wilden zij weten of de dreigingscomponent in een *fear appeal* boodschap over HIV/AIDS-preventie, aangepast moet worden aan de culturele oriëntatie van de lezers. Dat is een belangwekkende vraag, niet alleen vanuit theoretisch perspectief maar ook vanwege de praktische implicaties voor HIV/AIDS-preventiecampagnes in verschillende delen van de wereld. Als zou blijken dat het overal dezelfde kenmerken zijn die ervoor zorgen dat een *fear appeal* boodschap over HIV/AIDS al dan niet doeltreffend is, ongeacht de culturele oriëntatie van de ontvangers, dan zou het ontwerpen van zo'n boodschap relatief ongecompliceerd zijn. Maar als het onderzoek een duidelijke invloed aan het licht zou brengen van de culturele oriëntatie van de lezer op de effecten van *fear appeal* teksten over HIV/AIDS, dan zou dat betekenen dat dergelijke teksten zorgvuldig afgestemd moeten worden op de culturele context waarin ze gebruikt moeten worden.

Murray-Johnson et al. (2001) claimen dat hun onderzoek evidentie oplevert dat het inderdaad belangrijk is om de culturele oriëntatie van de doelgroep in aanmerking te nemen bij het ontwikkelen van doeltreffende *fear appeal* boodschappen (p. 354). Of dat een terechte claim is, moet vooralsnog echter worden betwijfeld. Aan de experimenten die Murray-Johnson et al. (2001) presenteren, kleven diverse methodologische problemen die niet overtuigend zijn opgelost zijn. In dit artikel¹ besteden wij aandacht aan deze methodologische kwesties, onder meer om duidelijk te maken waarom wij een replicatieonderzoek noodzakelijk achten.² Voordat wij dat replicatieonderzoek presenteren, beschrijven we kort de experimenten van Murray-Johnson et al. (2001). Dat is nodig om duidelijk te maken waarom een replicatie van met name hun tweede experiment van belang was, en om een vergelijking mogelijk te maken tussen de resultaten van ons replicatieonderzoek en de bevindingen die gemeld worden in Murray-Johnson et al. (2001).

2. De experimenten van Murray-Johnson et al. (2001)

Aan beide experimenten waarover wordt gerapporteerd in Murray-Johnson et al. (2001) lag een 2x2 tussenproefpersoon-ontwerp ten grondslag, met richting van de dreiging (*individueel* versus *familie*) en culturele oriëntatie van de lezer (*individualistisch* versus *collectivistisch*) als factoren. De richting van de dreiging werd gemanipuleerd in een *fear appeal*-boodschap, die onderdeel was van een grotere tekst over HIV/AIDS. In de eerste alinea's van deze tekst werd uitgelegd hoe iemand besmet kan raken met het HIV-virus en hoe dat kan worden voorkomen. In de volgende twee alinea's werd een verhaal verteld over een jong meisje dat aan AIDS leed. In de versie van het verhaal waarin de dreiging het individu betrof, werd de nadruk gelegd op de schadelijke gevolgen voor het meisje zelf. In de versie waarin het accent lag op AIDS als een bedreiging voor de groep, werden de schadelijke gevolgen benadrukt voor de familie van het meisje.

In het eerste experiment confronteerden Murray Johnson et al. twee verschillende groepen jonge Amerikaanse scholieren (gemiddelde leeftijd: 13,5 jaar) met ofwel de tekst waarin de dreiging vooral het individu betrof, ofwel de tekst waarin de dreiging vooral gericht was op de familie. De ene groep respondenten bestond uit 27 jonge Afro-Amerikanen; de andere groep bestond uit 20 jonge Mexicaanse immigranten. Van de Afro-Amerikanen werd verondersteld dat hun culturele oriëntatie overwegend individualistisch was; van de Mexicaanse immigrantenjongeren werd verondersteld dat die overwegend collectivistisch georiënteerd waren. De resultaten lieten zien dat de Afro-Amerikaanse jongeren de meeste angst ervoeren bij de tekst waarin de consequenties voor het individu benadrukt werden, terwijl de Mexicaanse immigrantenjongeren het angstigst werden bij de tekst waarin de gevolgen voor de familie centraal stonden.

In hun bespreking van de resultaten van dit eerste experiment wijzen Murray-Johnson et al. (2001) zelf op een aantal ernstige methodologische tekortkomingen. De belangrijkste is dat aan de twee groepen respondenten wel een bepaalde culturele oriëntatie werd toegeschreven maar dat de juistheid van die veronderstelling niet werd getoetst. Onder verwijzing naar Triandis, Bontempo, Villareal, Asai & Lucca (1988) erkennen Murray-Johnson et al. (2001) dat het belangrijk is om het individuele correlaat van een collectivistische en een individualistische oriëntatie te meten in plaats van "simply ascribing an orientation to participants based on their cultural heritage" (p. 347). Misschien hielden sommige jonge Mexicaanse immigranten in dit onderzoek wel typische individualistische waarden op na, terwijl sommige jonge Afro-Amerikanen wellicht typische collectivistische waarden koesterden (zie voor een uitgebreide bespreking van dit cruciale thema in cross-cultureel onderzoek Hoeken & Korzilius, 2003). Vooral vanwege dit bezwaar tegen hun eerste experiment, besloten Murray-Johnson et al. (2001) tot een tweede experiment.

Dat tweede onderzoek werd uitgevoerd in de VS en Taiwan. In de teksten die nu werden gebruikt, en die sterk leken op het materiaal uit het eerste experiment, werd het verhaal verteld van een studente die aan AIDS leed en daaraan uiteindelijk overleed. In een van de twee versies van het verhaal lag de nadruk weer op het individu, in de andere versie op de familie. Verwacht werd dat de culturele oriëntatie van de Amerikaanse respondenten (stu-

denten van een niet nader benoemde grote universiteit in de het Midwesten; $n=98$) overwegend individualistisch zou zijn, en de culturele oriëntatie van de Taiwanese respondenten (studenten aan een niet nader aangeduide universiteit in centraal Taiwan; $n=93$) overwegend collectivistisch. Die verwachting was gebaseerd op de publicaties van Hofstede (1984; 2001), waarin de VS gecategoriseerd wordt als een typisch individualistisch land en Taiwan als een typisch collectivistisch land. Om deze verwachtingen omtrent culturele oriëntatie te testen, werd aan alle respondenten de zogenaamde INDCOL-schaal voorgelegd, die ontwikkeld is om individuele verschillen te meten in individualisme versus collectivisme (Hui, 1988).

De uitkomsten waren verrassend. De meeste Taiwanese respondenten kwamen als individualistisch uit de INDCOL-meting, terwijl de meeste Amerikaanse respondenten als collectivisten werden gekenmerkt. Deze onverwachte resultaten brachten Murray-Johnson et al. (2001) ertoe om in hun discussieparagraaf te pleiten voor de inzet van meer geavanceerde meetinstrumenten voor culturele oriëntatie. Meer in het bijzonder verwijzen Murray-Johnson et al. (2001, p. 355) naar een vragenlijst om horizontale en verticale dimensies van individualisme en collectivisme te meten, zoals die zijn geïntroduceerd in Triandis, Chen & Chan (1998) (zie paragraaf 3, hierna).

De gehypothetiseerde interactie-effecten van de richting van de dreiging in de boodschap enerzijds en de culturele oriëntatie van de respondenten anderzijds op de afhankelijke variabelen *attitude* en *gedragsintentie* werden door Murray-Johnson et al. (2001) niet gevonden. Wel rapporteren ze een significant interactie-effect van richting van de dreiging en culturele oriëntatie op de afhankelijke variabele *fear arousal* (gecontroleerd voor een aantal covariabelen). Respondenten die blijkens hun scores op de INDCOL-vragenlijst zeer individualistisch georiënteerd waren, werden het meest angstig van de tekst waarin de ellende van het individu centraal stond. Respondenten die zeer collectivistisch scoorden op de INDCOL-vragenlijst, werden het meest angstig van de tekst waarin die vooral ging over de ellende voor de familie (p. 353).

Opmerkelijk is dat van dit interactie-effect geen melding wordt gemaakt in de Master-scriptie waarin opzet, uitvoering en resultaten van dit experiment worden beschreven (Liu, 1998).³ Een verklaring voor de uiteenlopende resultaten die in de twee publicaties over hetzelfde experiment gemeld worden, ligt waarschijnlijk in de verschillende manieren waarop de respondenten in de variantieanalyses waarover wordt gerapporteerd, op basis van hun score op de variabele culturele oriëntatie werden ingedeeld. In Liu (1998) werden de respondenten die op de INDCOL-schaal lager scoorden dan de mediaan beschouwd als individualisten, en de respondenten die hoger scoorden dan de mediaan als collectivisten. In Murray-Johnson et al. (2001, p. 353) werd een driedeling gemaakt, waarbij werden die 33% van de respondenten als collectivisten werden beschouwd die het hoogst scoorden op de INDCOL-schaal; de 33% van de respondenten die het laagst scoorden op de INDCOL-schaal golden hier als individualisten. De overige respondenten werden bij de data-analyse van Murray-Johnson et al. (2001) verder buiten beschouwing gelaten.

Murray-Johnson et al. (2001) trekken uit het significante interactie-effect dat zij vonden de conclusie dat *fear appeals* die de familie bedreigen meer angst veroorzaken bij ontvangers die collectivistisch zijn georiënteerd dan *fear appeals* waarin het individu centraal staat, en vice

versa. Mede op basis van meta-analyses op het gebied van *fear appeal* onderzoek, waaruit blijkt dat een grotere angst leidt tot een hogere mate van acceptatie van de boodschap (Bosster & Mongeau, 1984; Witte & Allen, 1996) stellen Murray-Johnson et al. (2001) vervolgens dat “cultural orientation should be taken into account when developing effective fear appeals” (p. 354).

Die conclusie lijkt op zijn minst voorbarig, niet alleen omdat de reikwijdte van de formulering daarvan contrasteert met het zeer beperkte aantal teksten waarmee in de experimenten werd gewerkt, maar ook vanwege de weliswaar gesignaleerde maar niet opgeloste problemen in de operationalisering van het concept ‘culturele oriëntatie’. In het eerste experiment werd culturele oriëntatie alleen verondersteld, maar niet gemeten. Daardoor kan, zoals Murray-Johnson et al. (2001) zelf opmerken, niet worden uitgesloten dat individuele respondenten in dit experiment culturele waarden hadden die afweken van wat op grond van de culturele context waarin zij leefden te verwachten viel. Dat dat een ernstig risico was, werd bevestigd in het tweede experiment, waarin respondenten uit een volgens Hofstede (1984; 2001) duidelijk collectivistisch land (Taiwan) volgens hun INDCOL-score als individualisten moesten worden beschouwd, terwijl respondenten uit een hoogst individualistisch land (de VS) op grond van hun INDCOL-score juist als collectivisten moesten gelden.

In hun bespreking van het eerste experiment betreuren Murray-Johnson et al. (2001) het dat daarbij “a true test of grounded fear appeal research” niet mogelijk was vanwege het beperkte aantal vragen die ze in dat experiment aan de respondenten hadden voorgelegd (p. 347). In hun tweede experiment echter werd gebruik gemaakt van een vragenlijst waarin wel alle variabelen uit het *Extended Parallel Process Model* (EPPM) aan de orde kwamen (zie Liu, 1998, Appendix B). In hoeverre de statistische relaties die worden voorspeld volgens het EPPM – ontwikkeld door Kim Witte, de tweede auteur van Murray-Johnson et al. (2001) – in dit tweede experiment ook daadwerkelijk werden gevonden, wordt echter noch in Liu (1998) noch in Murray-Johnson et al. (2001) vermeld.

Gezien het belang van effectieve HIV/AIDS *fear appeal* boodschappen in verschillende culturele contexten besloten wij om een replicatie-experiment uit te voeren met als doel:

- nogmaals na te gaan of culturele oriëntatie van de ontvanger en richting van de dreiging in een *fear appeal* boodschap een interactie-effect hebben op variabelen als *angst*, *attitude* en *gedragsintentie*;
- de volgens het EPPM voorspelde relaties tussen *fear appeal* variabelen nader te onderzoeken.

3. Opzet van het replicatieonderzoek

Net als in de twee experimenten van Murray-Johnson et al. (2001) werd een 2x2 tussenproefpersoon onderzoeksopzet gebruikt, met richting van de dreiging en culturele oriëntatie als factoren.

Respondenten. Aan het replicatieonderzoek werd deelgenomen door 435 universitaire studenten van verschillende leeftijden (17 of 18 jaar: $n=75$; 19 of 20 jaar: $n=135$; tussen 21 en 24 jaar: $n=176$; tussen 25 en 30 jaar: $n=48$; 31 of ouder: $n=1$). Er namen in totaal 163 man-

nen en 271 vrouwen deel (1 *missing value*). De respondenten kwamen uit drie landen: 147 respondenten kwamen uit Nederland, 109 uit Spanje en 179 uit Zuid-Afrika.

Volgens Hofstede (1984; 2001) staat Nederland hoog op de individualisme-collectivisme index (plaats 4/5), is Spanje een meer collectivistisch land⁴ (plaats 20) en bezet Zuid-Afrika de zestiende plaats in deze ranglijst van 53 landen. Gezien de economische en politieke situatie in Zuid-Afrika gedurende de periode waarin Hofstede zijn data verzamelde – in het begin van de jaren zeventig speelde de apartheid nog een grote rol in de Zuid-Afrikaanse maatschappij – is er reden om aan te nemen dat blanke Zuid-Afrikanen in de groep van Hofstede's respondenten (allen werkzaam bij IBM) sterk oververtegenwoordigd waren, terwijl andere etnische groepen, zoals zwarte en kleurling Zuid-Afrikanen sterk ondervertegenwoordigd waren (zie ook Jansen, 1999). Dat zou de overeenkomsten verklaren tussen Hofstede's resultaten voor Zuid-Afrika en die voor overwegend individualistische landen als Groot-Brittannië, Australië en Nieuw-Zeeland aan de ene kant, en de verschillen tussen de scores van Zuid-Afrika en andere, overwegend collectivistische, landen in Sub-Sahara Afrika aan de andere kant.⁵

Vanwege de te verwachten, en voor gezondheidsvoorlichting mogelijk relevante verschillen in culturele waarden (zie bijvoorbeeld Van Niekerk, 1992; 1997; Van Dyk, 2000) bij de diverse etnische groeperingen in het huidige Zuid-Afrika, werd aan de respondenten uit dat land gevraagd naar hun etnische achtergrond. In Zuid-Afrika is het ook anno 2007 nog gebruikelijk om vier etnische groepen te onderscheiden en die als volgt te benoemen: zwarte Zuid-Afrikanen (ook wel: 'African South-Africans'), blanke Zuid-Afrikanen (bestaande uit een Engels sprekende en een Afrikaans sprekende groep), Aziatische Zuid-Afrikanen (voornamelijk van Indiase afkomst) en kleurling Zuid-Afrikanen. Deze laatste zogenoemde 'mixed race' groep is in cultureel opzicht nauwer verwant met de blanke Zuid-Afrikanen, in het bijzonder met de blanke sprekers van het Afrikaans met wie ze de taal en de geloofsovertuiging gemeen hebben, dan met de zwarte Zuid-Afrikanen. Zestig respondenten uit Zuid-Afrika gaven aan dat ze blank waren, 51 dat ze gekleurd waren en 65 dat ze zwart waren; 3 respondenten gaven geen antwoord op de vraag naar etnische achtergrond.

Op grond van het bovenstaande werd verwacht dat de Nederlandse respondenten individualistischer zouden blijken dan de Spaanse respondenten, en dat van de Zuid-Afrikanen de blanke respondenten het meest individualistisch zouden scoren, de zwarte respondenten het meest collectivistisch; van de kleurling Zuid-Afrikanen werd verwacht dat ze een positie tussen de zwarte en de blanke Zuid-Afrikanen in zouden nemen.

Materiaal. In dit replicatie-onderzoek werden exact dezelfde Engelstalige teksten gebruikt als die in het tweede experiment van Murray-Johnson et al. (2001) werden voorgelegd aan de Amerikaanse respondenten. De volgende passage komt uit de tekstversie waarin de tragiek voor het individu voorop stond (verder *tekst-1*).

About twelve months ago, the youngest daughter of the Hamptons, Jenny, a 21-year-old college student, died of a combination of pneumonia, kidney and heart failure. Nobody dared to be close to her. Her boyfriend, Rick, called her at first, then disappeared. [...] Jenny's family was ashamed of her, too. They did not want to talk about her or her health problems. [...] In class, her classmates avoided her and nobody would sit next to her. [...] She felt so lonely when people stopped visiting her. During her last two weeks of life, nobody visited her. She died lonely and scared, because she did not use a condom when she had sex. (Uit Liu, 1998, Appendix A).

De volgende passage komt uit de tekstversie waarin vooral de ellende voor de familie benadrukt werd (verder *tekst-f*).

About twelve months ago, the youngest daughter of the Hamptons, Jenny, a 21-year-old college student, died of a combination of pneumonia, kidney and heart failure. Jenny experienced a lot of physical pain, but it was nothing compared to the psychological and emotional torture her family and friends had to endure [...] Her boyfriend Rick suffered from the gossip about his "AIDS girlfriend". He was humiliated and ridiculed. [...] Jenny's family suffered the most. They were shunned by their co-workers and friends. [...] The family's honor had been destroyed and they were ashamed to leave the house. [...] Jenny's family, boyfriend, and friends all suffered as much if not more than Jenny did. The pain Jenny's family experienced with her dying did not go away. People continue to ignore and be mean to them, just because Jenny did not use a condom when she had sex. (Ook uit Liu, 1998, Appendix A)

Voor de Zuid-Afrikaanse respondenten, die allemaal ofwel Engels als moedertaal hadden ofwel Engels vloeiend spraken als tweede taal, werden de originele Engelse versies van de teksten gebruikt. Voor de Nederlandse respondenten werden de teksten vertaald naar het Nederlands en vervolgens terugvertaald naar het Engels, om er zeker van te zijn dat de vertalingen correct waren. Eenzelfde procedure werd gevolgd voor de Spaanse versies. In Nederland en Spanje werd aan de studenten gevraagd om deel te nemen aan het onderzoek in het kader van een vak dat ze volgden aan respectievelijk de Radboud Universiteit Nijmegen en de Universiteit van Sevilla. De Zuid-Afrikaanse studenten werden geworven op twee verschillende campussen (de Universiteit Stellenbosch en de Universiteit van de West-Kaap). Zij kregen een klein geldbedrag (10 SA Rand; ongeveer 1.2 euro) als beloning voor hun deelname. De respondenten hadden ongeveer 50 minuten nodig om de vragenlijst in te vullen.

Manipulatiecheck. Om na te gaan of de respondenten die *tekst-i* te lezen kregen inderdaad het lot van het individu zagen als het centrale thema van het verhaal, en de respondenten die *tekst-f* voorgelegd kregen inderdaad het leed voor de familie als het centrale thema percipieerden, werden aan alle respondenten dezelfde twee manipulatiecheck-vragen gesteld als waarover gesproken wordt in Murray-Johnson et al. (2001, p. 350). Er werd nog een derde manipulatiecheck-vraag gesteld, die ook voorkwam in de vragenlijst van Liu (1998), maar die in Murray-Johnson et al. (2001) niet wordt genoemd. De interne consistentie van de set van drie vragen in onze vragenlijst bleek niet bevredigend (Cronbach's $\alpha = .38$).⁶ Weglaten van één van de vragen leidde niet tot een duidelijke verbetering van de consistentie. Daarom werd besloten om elk van de drie manipulatie-check-vragen apart te behandelen.

Meetinstrumenten. De vragenlijst die in het replicatie-experiment werd gebruikt, bevatte alle vragen uit Liu (1998), inclusief de vragen uit de INDCOL-schaal voor individualisme-collectivisme. De vragen werden in het Engels gesteld in Zuid-Afrika, in het Nederlands in Nederland en in het Spaans in Spanje. De Nederlandse en Spaanse versies van de vragenlijst werden ontwikkeld volgens dezelfde procedure van vertaling en terugvertaling als die voor de teksten gebruikt werd. Alle vragen die gesteld werden in de VS en Taiwan, en waarvan de Engelse versie opgenomen is in Liu (1998, Appendix B) werden ook in dit replicatieonderzoek gesteld. De nummering van de vragen en de presentatie van de antwoordmogelijkheden (7-punts Likert-schaal) waren hetzelfde als in Liu (1998).

Naar het voorbeeld van Liu (1998) en Murray-Johnson et al. (2001) werden op basis van de antwoorden van de respondenten op de diverse vragensets, de waarden bepaald van de variabelen waargenomen *ernst* van het gevaar, waargenomen *vatbaarheid* voor het gevaar, opgeroepen *angst*, waargenomen *doeltreffendheid* van de voorgestelde maatregel, *zelfeffectiviteit*, *attitude* tegenover HIV/AIDS-preventie, *gedragsintentie* met betrekking tot HIV/AIDS-preventie en *geneigdheid zich af te sluiten* van communicatie over (preventiemaatregelen tegen) HIV/AIDS. De interne consistentie van de vragensets die bedoeld waren om deze afhankelijke variabelen te meten, bleek voor de groep respondenten als geheel steeds acceptabel tot goed (Cronbach's α respectievelijk: .67, .77, .93, .73, .62, .83, .75 en .78).

Ten opzichte van de vragenlijst uit Liu (1998) werd de vragenlijst in dit experiment uitgebreid met twee vragensets. Naar aanleiding van de suggestie in Murray-Johnson et al. (2001) om in toekomstig onderzoek meer geavanceerde meetinstrumenten te gebruiken om de culturele oriëntatie van respondenten te bepalen, werden alles bijeen 48 vragen opgenomen die tot doel hadden de verticale en horizontale dimensies te meten van individualisme en collectivisme. Triandis, Chen & Chan (1998), die de bedoelde vier dimensies introduceerden, geven daarvan de volgende typering [de sterk generaliserende aard van hun karakterisering van de verschillende nationaliteiten is opmerkelijk, CJ/JvB/EB]: horizontale individualisten (Zweden en Australiërs bijvoorbeeld) beschouwen zichzelf als autonoom en zijn niet geneigd zichzelf steeds met anderen te vergelijken. Verticale individualisten (afkomstig bijvoorbeeld uit de maatschappelijke midden- en bovenlagen in de VS) beschouwen zichzelf ook als autonoom, maar zij houden zich wel sterk bezig met vergelijkingen met anderen; ze vinden concurrentie erg belangrijk. Horizontale collectivisten (kibboetsbewoners in Israël bijvoorbeeld) gaan op in de groep waartoe ze behoren (de uitgebreide familie, de collega's, het volk) maar zij voelen zich daaraan niet ondergeschikt. Verticale collectivisten daarentegen (dorpsbewoners in India bijvoorbeeld) onderwerpen zich nadrukkelijk wel aan de normen en belangen van de groep waartoe ze behoren, aldus steeds Triandis, Chen & Chan (1998, p. 276).

Van de vragen in onze vragenlijst die ten doel hadden om, zoals geadviseerd in Murray-Johnson et al. (2001), bij elke respondent de mate van horizontaal en verticaal individualisme en collectivisme te meten (verder HI, VI, HC en VC), kwam de eerste set uit Triandis, Chen & Chan (1998, p. 278). Het ging daarbij om 16 scenariovragen van het type: *Stel je gaat met een aantal vrienden naar een restaurant en dan [...] Wat zou je in deze situatie doen? Kies optie A, B, C of D.* De tweede set vragen die bedoeld waren om de mate van horizontaal en verticaal individualisme en collectivisme vast te stellen, bestond uit 32 items met antwoordmogelijkheden op 9-punts Likert-schalen, afkomstig uit Singelis, Triandis, Bhawuk & Gelfand (1995). Tot

deze items behoorden vragen over elk van de vier onderscheiden dimensies van individualisme-collectivisme. Net als de andere vragen in de vragenlijst werden de (16+32) vragen die betrekking hadden op horizontaal en verticaal individualisme en collectivisme uit het Engels vertaald voor de Nederlandse en Spaanse respondenten en daarna weer terugvertaald, om de kans te maximaliseren dat de verschillende taalversies gelijkwaardig waren.⁷

4. Resultaten

Culturele oriëntatie. Eerst werd de interne consistentie bepaald van de set van 16 scenario-vragen uit Triandis, Chen & Chan (1998). Om te beginnen werden, net zoals in dat onderzoek gebeurde, de antwoorden op de 8 vragen met oneven nummers gerelateerd aan de antwoorden op de 8 vragen met even nummers door de Spearman rangcorrelatie te berekenen van de gesommeerde scores voor HI, VI, HC en VC. De rangordecorelatie bleek .00 voor de volledige groep respondenten; voor de Nederlandse, Spaanse en Zuid-Afrikaanse respondenten werden Spearman rangcorrelaties gevonden van respectievelijk .80, -.80 en .60. De grote verschillen tussen de rangcorrelaties die gevonden werden voor de drie landen, met zelfs een negatieve correlatie voor de Spaanse respondenten, doen denken aan de verschillen die Triandis, Chen & Chan (1998, p. 285) rapporteren bij het vaststellen van rangcorrelaties voor proefpersonen uit Illinois ($r=.80$) versus proefpersonen uit Hong Kong ($r=-.20$).⁸

De uitkomst van een andere, meer geavanceerde statistische procedure om de interne consistentie van de set van 16 scenariovragen vast te stellen voor alle respondenten, versterkt het beeld alleen maar van de scenariovragen als een onbetrouwbaar meetinstrument: ook de KR20 waarde (het equivalent van Cronbach's α voor dichotome vragen) bleek voor de scenariovragen steeds zeer onbevredigend: HI: KR20=.28, VI: KR20=.23, HC: KR20=.13, VC: KR20=.12.

Om de interne consistentie vast te stellen van elk van de vier dimensies van individualisme-collectivisme zoals die worden geoperationiseerd in de door Singelis et al. (1995) voorgestelde set van 32 vragen, werden de Cronbach's α 's berekend voor de vier door hen onderscheiden subsets in deze vragenlijst. Dat leidde tot de volgende uitkomsten: HI: $\alpha=.54$, VI: $\alpha=.70$, HC: $\alpha=.67$ en VC: $\alpha=.59$. Nagegaan werd of het mogelijk was om de α 's te verbeteren door items weg te laten uit de onderscheiden subsets. Dat leidde slechts tot een geringe mogelijke verbetering voor de HC-vragen: $\alpha=.68$. Gezien de blijvend onbevredigende α 's voor HI en VC werd besloten om niet alleen de antwoorden op de scenariovragen uit Triandis, Chen & Chan (1998) weg te laten uit de verdere statistische analyses, maar dat ook te doen met de scores van de respondenten op de vragen uit Singelis et al. (1995). Alleen de scores die werden verzameld met de INDCOL-vragen set bleken voldoende betrouwbaar om ze in de verdere analyses te gebruiken : $\alpha=.79$. Tabel 1 geeft de INDCOL-scores weer voor de Nederlandse, Spaanse en Zuid-Afrikaanse respondenten.

Tabel 1: Culturele oriëntatie (geoperationaliseerd als score op de INDCOL-schaal) per land van herkomst

Respondenten	INDCOL-score
Nederlanders	M=4.48, SD=.38
Spanjaarden	M=4.52, SD=.39
Zuid-Afrikanen	M=3.58, SD=.50

INDCOL-score minimaal 1 (individualistisch), maximaal 7 (collectivistisch).

Uit een univariate variantieanalyse bleek een significant effect van nationaliteit op INDCOL-scores: $F(2, 433)=44.47$; $p<.001$; $\eta^2=.52$. In post-hoc toetsen (Bonferroni; $p<.05$) bleken de verschillen tussen de gemiddelde scores van de Nederlanders en de Zuid-Afrikanen en tussen de gemiddelde scores van de Spanjaarden en de Zuid-Afrikanen significant te zijn: zowel de Nederlanders als de Spanjaarden bleken collectivistischer te scoren dan de Zuid-Afrikanen. Er werd geen significant verschil gevonden tussen de Nederlanders en de Spanjaarden. Deze resultaten contrasteren met wat verwacht mocht worden op basis van de positie die de drie landen innemen op de Individualisme-collectivisme schaal van Hofstede (1984; 2001). Daar staat, zoals gezegd in paragraaf 3, Nederland op de 4/5^e, Zuid-Afrika op de 16^e en Spanje op de 20ste plaats. In Tabel 2 worden de INDCOL-scores gepresenteerd voor de respondenten uit de drie onderscheiden etnische groepen in Zuid-Afrika.

Tabel 2: Culturele oriëntaties van Zuid-Afrikaanse respondenten (geoperationaliseerd als score op de INDCOL-schaal) per etnische groep

Respondenten	INDCOL-score
Blank	M=3.52, SD=.47
Kleurling	M=3.55, SD=.45
Zwart	M=3.66, SD=.55

INDCOL-score minimaal 1 (individualistisch), maximaal 7 (collectivistisch).

De verwachting was dat de blanke Zuid-Afrikanen het meest individualistisch zouden scoren en de zwarte Zuid-Afrikanen het meest collectivistisch, met de kleurling Zuid-Afrikanen in een middenpositie (zie paragraaf 3). Uit een univariate variantieanalyse bleek echter geen effect van etnische groep op INDCOL-scores: $F(2,175)=1.392$; $p=.25$.

Manipulatiecheck. Voor elk van de drie manipulatiecheck-vragen die waren gesteld, werd bepaald in hoeverre de respondenten die *tekst-i* te lezen kregen het lot van het individu zagen als het centrale thema, en in hoeverre de respondenten die *tekst-f* voorgelegd kregen het leed voor de familie als het centrale thema percipieerden. Bij de twee vragen die worden genoemd in Murray-Johnson et al. (2001, p. 350) bleek dat de manipulatie niet doeltreffend was: $t(425)=.088$; $p=.93$, en $t(424)=.218$; $p=.22$, respectievelijk. De resultaten van de derde manipulatiecheck-vraag daarentegen suggereerden dat de manipulatie wel doeltreffend was: $t(428)=9.470$; $p<0.001$; $\eta^2=.173$. Daarbij moet echter worden aangetekend dat de respondenten bij deze vraag, die letterlijk werd overgenomen uit Liu (1998), niet moesten aangeven of het meisje uit het verhaal dan wel haar familie het meest te lijden had gehad. Gevraagd

werd hier naar het leed van het meisje versus dat van *haar vrienden*.⁹ Die formulering, die afweek van de feitelijke manipulatie in de teksten (die betroffen het meisje en *haar familie*) maakt het lastig om uit de antwoorden op deze derde vraag te concluderen dat de manipulatie succesvol was, ondanks de bij deze vraag statistisch verschillende scores (voor de lezers van *tekst-i*: $M=2.86$, $SD=2.49$; voor de lezers van *tekst-f*: $M=4.89$, $SD=1.91$).

Interactie-effecten van culturele oriëntatie van de ontvanger en richting van de dreiging in de fear appeal boodschap. Er werd een multivariate variantieanalyse uitgevoerd om de interactie-effecten te onderzoeken van richting van de dreiging (individu versus familie) en culturele oriëntatie van de ontvanger. Om culturele oriëntatie als onafhankelijke variabele te kunnen hanteren, vond er eerst een dichotomisering plaats. Net als in Liu (1998) werden de respondenten die op de INDCOL-schaal lager scoorden dan de mediaan beschouwd als individualisten ($n=218$), en de respondenten die hoger scoorden dan de mediaan als collectivisten ($n=217$). Daarnaast werd, net als in Murray-Johnson et al. (2001, p. 353) nog een driedeling gemaakt. Daarbij werden die 33% van de respondenten als collectivisten beschouwd die het hoogst scoorden op de INDCOL-schaal ($n=145$) en golden die 33% van de respondenten die het laagst scoorden op de INDCOL-schaal ($n=146$) als individualisten. De overige respondenten ($n=144$) werden bij deze driedeling verder buiten beschouwing gelaten.

Zowel bij toepassing van een tweedeling (zoals in Liu, 1998) als bij toepassing van een driedeling (zoals in in Murray-Johnson et al., 2001) van de INDCOL-scores, werden er in multivariate variantieanalyses significante interactie-effecten gevonden van richting van de dreiging (individu of familie) en culturele oriëntatie: $F(8,419)=2.51$; $p<.01$; $\eta^2=.05$, en $F(8,277)=3.11$; $p<.01$; $\eta^2=.08$, respectievelijk. Bij toepassing van een tweedeling van de INDCOL-scores bleken drie interactie-effecten statistisch significant ($\alpha = .05$; afhankelijke variabelen: opgeroepen *angst*, waargenomen *doeltreffendheid* van de maatregel, en *gedragsintentie* met betrekking tot HIV/AIDS-preventie). Bij toepassing van een driedeling van de INDCOL-scores bleken vier interactie-effecten significant (afhankelijke variabelen: opgeroepen *angst*, waargenomen *doeltreffendheid* van de maatregel, *attitude* tegenover HIV/AIDS-preventie en *gedragsintentie* met betrekking tot HIV/AIDS-preventie). Zie Tabel 3, waaruit ook blijkt dat voor de variabelen *waargenomen doeltreffendheid*, *zelfeffectiviteit*, *attitude* en *gedragsintentie* relatief hoge gemiddelde scores (5.61 of hoger op een 7-puntsschaal) gevonden werden.

Tabel 3: *Interactie-effecten van richting van de dreiging en culturele oriëntatie*

Afhankelijke variabele	Score voor gehele groep	Interactie-effect bij 50/50 verdeling	Interactie-effect bij 33/33 verdeling
Waargenomen ernst	M=5.06, SD=1.04	ns	ns
Waargenomen vatbaarheid	M=3.18, SD=1.17	ns	ns
Angst	M=4.02, SD=1.14	sign	sign
Waargenomen doeltreffendheid	M=6.19, SD=1.19	sign	sign
Zelfeffectiviteit	M=5.84, SD=1.19	ns	ns
Attitude	M=5.98, SD=1.05	ns	sign
Gedragsintentie	M=5.61, SD=1.46	sign	sign
Geneigdheid om zich af te sluiten	M=1.90, SD=1.14	ns	ns

Nadere analyse van de scores op de afhankelijke variabelen waarvoor significante interactie-effecten gevonden werden, liet echter zien dat de hoogste scores voor deze variabelen nooit bereikt werden wanneer de richting in de dreiging in de tekst overeenkwam met de culturele oriëntatie van de respondenten. Voor *opgeroepen angst* (*fear arousal*) werden de hoogste scores zelfs gevonden wanneer de dreiging in de tegenovergestelde richting ging van de culturele oriëntatie van de respondenten. Terwijl Murray-Johnson et al. (2001, p. 353) rapporteren dat in hun experiment de individualisten het angstigst werden door het lezen van *tekst-i* en de collectivisten door het lezen van *tekst-f*, werd in dit replicatieonderzoek precies het tegenovergestelde gevonden; zie Tabel 4.

Tabel 4: *Opgeroepen angst na het lezen van beide tekstvarianten, bij individualisten en collectivisten*

	Collectivistische respondenten 50/100	Individualistische respondenten 50/100	Collectivistische respondenten 33/100	Individualistische respondenten 33/100
Tekst-f	M=3.88, SD=1.36	M=4.32, SD=1.37	M=3.98, SD=1.43	M=4.40, SD=1.44
Tekst-i	M=4.09, SD=1.52	M=3.85, SD=1.34	M=4.15, SD=1.61	M=3.83, SD=1.29

Tekst-f: richting van de dreiging de familie; Tekst-i: richting van de dreiging het individu; Collectivistische respondenten 50/100: bovenste helft INDCOL-schaal; Individualistische respondenten 50/100: onderste helft INDCOL-schaal; Collectivistische respondenten 33/100: bovenste derde deel INDCOL-schaal; Individualistische respondenten 33/100: onderste derde deel INDCOL-schaal.

Fear appeal variabelen. De vragen die aan de respondenten werden voorgelegd maakten het mogelijk om te onderzoeken of de variabelen gerelateerd waren conform het *Extended Parallel Process Model* (EPPM). Eerst werd door middel van lineaire regressieanalyse nagegaan of waargenomen *ernst* en waargenomen *vatbaarheid* zoals voorspeld bijdroegen aan opgeroepen *angst*. Vervolgens werd met univariate variantieanalyses de invloed nagegaan van opgeroepen *angst* op ‘gedragsintentie met betrekking tot HIV/AIDS-preventie’ (*danger control mode*) en ‘geneigdheid zich af te sluiten van communicatie over HIV/AIDS’ (*fear control mode*). Volgens het EPPM zouden niet-angstige ontvangers geen van beide reacties vertonen. Angstig geworden ontvangers daarentegen zouden ofwel in *danger control mode* komen, ofwel in *fear control mode*. Voor het onderscheid tussen *angstige* en *niet-angstige* respondenten, werden de scores gehanteerd op de 7-puntsschaal die was geconstrueerd op basis van twaalf Likert-schalen van het type ‘Deze tekst is angstaanjagend’ ‘zeer mee oneens’ [...] ‘zeer mee eens’. Bij een score ≥ 6 op de aldus geconstrueerde opgeroepen-schaal gold een respondent als *angstig* ($n=39$); bij een score < 6 als *niet-angstig* ($n=396$).

Zowel waargenomen *ernst* als waargenomen *vatbaarheid* bleken zoals voorspeld significant ($p<.001$) en positief ($\beta=.19$ en $\beta=.42$, respectievelijk) bij te dragen aan opgeroepen *angst*. Ook werden er significante effecten gevonden van wel of niet opgeroepen *angst* op *danger control mode* ($F(1,432)=5.196$; $p<.05$; $\eta^2=.01$) en op *fear control mode* ($F(1,433)=11.233$; $p<.01$; $\eta^2=.02$). Bij *danger control mode* was het verschil ook in de verwachte richting: *angstige* respondenten ($M=6.11$; $SD=1.09$) lieten in hogere mate weten bereid te zijn tot HIV/AIDS-preventiegedrag dan *niet-angstige* respondenten ($M=5.55$; $SD=1.49$). De scores voor *fear control mode* echter waren tegengesteld aan wat op grond van het EPPM werd verwacht: *niet-angstige* respondenten ($M=1.97$; $SD=1.16$) lieten in hogere mate weten geneigd te zijn zich af te sluiten van communicatie over HIV/AIDS dan *angstige* respondenten (1.33 ; $SD=0.74$).

Welke van de twee genoemde reacties (*danger control* of *fear control*) angstig geworden ontvangers vertonen, hangt volgens het EPPM af van de verhouding tussen de dreiging die ze percipiëren en de door hen waargenomen effectiviteit van de maatregel die wordt aanbevolgen. Als die *perceived efficacy*, geoperationaliseerd als de som van de waarden van de *perceived response efficacy* en de *perceived self-efficacy*, hoger is dan de *perceived threat*, geoperationaliseerd als de som van de *perceived severity* en de *perceived susceptibility*, dan zouden de angstig geworden ontvangers volgens het EPPM in *danger control mode* komen. Is de *perceived severity* echter lager dan de *perceived threat*, dan zouden de angstig geworden ontvangers in *fear control mode* belanden (Witte, 1998, p. 428–430).

Om deze voorspellingen te toetsen werden voor de groep van angstige respondenten twee univariate variantieanalyses uitgevoerd: een met als afhankelijke variabele ‘gedragsintentie met betrekking tot HIV/AIDS-preventie’ (*danger control mode*) en een met als afhankelijke variabele ‘geneigdheid zich af te sluiten van communicatie over HIV/AIDS’ (*fear control mode*). Als onafhankelijke variabele fungeerde in beide gevallen het verschil (positief of negatief) tussen de som van *perceived response efficacy* en *perceived self-efficacy* (= *perceived efficacy*) enerzijds en de som van *perceived severity* en *perceived susceptibility* (= *perceived threat*) anderzijds. Voor de groep van *angstige* respondenten werd in afwijking van de voorspellingen van het EPPM geen significant effect gevonden van een positief of negatief verschil tussen waargenomen *doeltreffendheid* enerzijds en waargenomen *dreiging* anderzijds op *danger control mode*

($F(1,37)<1$). Wel werd zoals voorspeld bij de *angstige* respondenten een significant effect gevonden op *fear control mode* ($F(1,37)=10.077$; $p<.01$; $\eta^2=.21$). Het verschil tussen de onderscheiden groepen was ook in de verwachte richting: angstig geworden respondenten die de beschreven dreiging als groter percipieerden dan de kans dat ze zelf adequate voorzorgsmaatregelen zouden kunnen nemen ($M=2.50$; $SD=1.50$), bleken sterker geneigd tot *fear control mode* dan angstig geworden respondenten bij wie de inschatting dat ze zelf adequate voorzorgsmaatregelen zouden kunnen nemen, de waargenomen dreiging overtrof ($M=1.24$; $SD=0.58$).

5. Conclusies en discussie

Interactie-effecten van culturele oriëntatie en richting van de dreiging. In dit experiment kon het belangrijkste resultaat van Murray-Johnson et al. (2001) niet worden gerepliceerd. Er werd geen interactie-effect gevonden van richting van de dreiging en culturele oriëntatie dat in overeenstemming was met de verwachtingen op basis van het onderzoek waarover zij rapporteren. De verklaring daarvoor kan deels liggen in de onbevredigende meetinstrumenten voor culturele oriëntatie (zie hieronder). Maar er is ook sprake van tekortkomingen in de teksten die in het oorspronkelijke experiment, en daarom ook in dit replicatieonderzoek gebruikt werden. Terwijl de tekstmanipulaties volgens Murray-Johnson et al. (2001) geslaagd waren, kunnen de resultaten van de manipulatiechecks in het replicatieonderzoek op z'n best als twijfelachtig gekwalificeerd worden. Dat de uitkomsten van de manipulatiechecks in dit experiment niet bevredigender waren, is gegeven de relatief geringe verschillen tussen de *fear appeal* boodschappen in de twee versies niet echt verwonderlijk. Het is lastig om *tekst-i* te interpreteren als duidelijk individugericht en *tekst-f* als duidelijk groepsgericht. In beide versies wordt expliciet verwezen naar zowel de lijdensweg van het meisje dat aan AIDS is overleden, als de schande voor haar familie. Zie bijvoorbeeld de volgende zin uit *tekst-i* over de groep waartoe het slachtoffer behoort: "Jenny's family was ashamed of her, too. They did not want to talk about her or her health problems." En net als *tekst-i* opent *tekst-f* met een zin waarin het lot van Jenny als individu schrijnend naar voren komt: "About twelve months ago, the youngest daughter of the Hamptons, Jenny, a 21-year-old college student, died of a combination of pneumonia, kidney and heart failure."

Een ander probleem met de teksten die in dit replicatieonderzoek gebruikt moesten worden, kan liggen in een aantal vreemde uitspraken van de auteur daarvan, met name in *tekst-f*. Ook in een collectivistische context klinkt het op zijn minst eigenaardig als wordt gesteld dat het fysieke lijden van het overleden meisje 'nog niets was vergeleken met de psychologische en emotionele ellende die haar familie en vrienden moesten ondergaan' en dat 'de familie, vriend en vrienden van het meisje allemaal net zo veel onder de ziekte te lijden hadden als Jenny, zo niet meer.' Het valt zeker niet uit te sluiten dat met tekstvarianten die – ook in de ogen van de respondenten – duidelijker van elkaar verschillen dan de tekstversies in dit onderzoek, wél effecten worden gevonden van een cultuuroriëntatie bij de ontvangers die meer of minder met de strekking van de aangeboden tekst in overeenstemming is. Vanzelfsprekend is het dan wel noodzakelijk dat de cultuuroriëntatie bij de ontvangers op een betrouwbare en valide manier gemeten wordt. Ook dat was in het experiment van Murray-Johnson et al. (2001), en opnieuw in dit replicatieonderzoek een serieus probleem.

Meetinstrumenten voor culturele oriëntatie. Net als het geval was in het tweede onderzoek van Murray-Johnson et al. (2001), waarin de respondenten uit de VS hogere INDCOL-scores behaalden dan de Taiwanese respondenten, weken ook in ons onderzoek de INDCOL-scores duidelijk af van wat was verwacht. Volgens de INDCOL-scores zouden zowel de Nederlandse als de Spaanse respondenten collectivistischer zijn dan de Zuid-Afrikanen, en zouden de blanke, zwarte en gekleurde Zuid-Afrikanen allemaal ongeveer even individualistisch zijn.

De onverwachte scores in zowel het experiment van Murray-Johnson et al. (2001) als in dit replicatieonderzoek roepen twijfels op over de validiteit van de INDCOL-schaal en onderstrepen de aanbeveling in Murray-Johnson et al. (2001) dat er meer geavanceerde meetinstrumenten nodig zijn om culturele oriëntatie vast te stellen op individueel niveau. De scenariovragen uit Triandis, Chen & Chan (1998) en de vragenlijst uit Singelis et al. (1995) zouden zulke meer geavanceerde meetinstrumenten kunnen zijn. Helaas bleken beide meetinstrumenten niet betrouwbaar genoeg. Al met al bleek geen van de instrumenten die in dit onderzoek op basis van adviezen in de literatuur werden ingezet om culturele oriëntatie op individueel niveau te meten, bruikbare meetresultaten op te leveren.

Om vruchtbaar toekomstig cross-cultureel en intercultureel onderzoek mogelijk te maken, waarin culturele oriëntatie op individueel niveau wordt gemeten,¹⁰ moet er dringend aandacht worden besteed aan de verdere ontwikkeling van instrumenten die wel betrouwbaar en valide zijn, en moeten die nieuwe of verbeterde instrumenten grondig worden getest in een groot aantal verschillende contexten. Mogelijke alternatieven voor de instrumenten die in dit artikel besproken werden, zijn bijvoorbeeld te vinden in Schwartz (1992; 1994); Fiske, Kitayama, Markus & Nisbett (1998), Realo & Allik (1999) en Fischer (2006).

Fear appeal variabelen. Hoewel niet alle verwachtingen op basis van het EPPM werden bevestigd en hoewel slechts een beperkt aantal respondenten zo veel angst rapporteerden dat hun antwoorden gebruikt konden worden om de voorspelde effecten op *danger control* en *fear control* te kunnen toetsen, suggereren de bevindingen in dit onderzoek dat *fear appeal* boodschappen die voldoen aan de voorwaarden die voortvloeien uit het EPPM, inderdaad een gunstig effect kunnen hebben op de gedragsintenties van de ontvangers.¹¹

Tegelijk werd de voorspelling uit het EPPM bevestigd dat *fear appeal* boodschappen zeer ongewenste effecten kunnen hebben bij angstig geworden ontvangers die onvoldoende vertrouwen hebben in de doeltreffendheid van de aanbevolen maatregel en/of in hun eigen vermogen om die maatregel uit te voeren. De kans is reëel dat deze ontvangers geen andere mogelijkheid zien dan zich af te sluiten voor alle boodschappen over het dreigende gevaar en over manieren om daar iets tegen te doen. Onderzoekers en tekstontwerpers die zich bezig houden met HIV/AIDS-voorlichting mogen het dan ook als een belangrijke uitdaging beschouwen om tot doeltreffende adviezen te komen voor *fear appeal* boodschappen die bij ontvangers niet alleen leiden tot voldoende besef van het voor henzelf dreigende gevaar en tot daaraan gerelateerde angstgevoelens, maar ook tot een voldoende hoge mate van waargenomen *doeltreffendheid van de maatregel en zelfeffectiviteit* om hen tot de gewenste gedragsintenties te brengen.

Eindconclusie. In hoeverre moeten schrijvers en ontwerpers van teksten met HIV/AIDS-*fear appeals* rekening houden met de culturele oriëntatie van hun lezers? Over dit belangrijke onderwerp voor de opzet van HIV/AIDS-preventiecampagnes kan nog niets definitiefs gezegd worden. Murray-Johnson et al. (2001) concluderen weliswaar dat “it is important to consider the focus of the threat in a fear appeal, along with the audience’s cultural orientation, when developing effective public health messages” (p. 356), maar zoals besproken in paragraaf 2 zijn de tekortkomingen in hun onderzoek te groot om er die stelling op te baseren. Ook de uitkomsten van het replicatieonderzoek waarover hier is gerapporteerd, bieden geen steun voor de claim dat het nodig is om *fear appeal* boodschappen af te stemmen op de culturele oriëntatie van de doelgroep. Daarmee is natuurlijk ook het tegenovergestelde niet bewezen. Het blijft goed denkbaar dat het in sommige situaties wel degelijk zin heeft om in voorlichtingsteksten met een *fear appeal* rekening te houden met de culturele waarden die voor de doelgroep het meest van belang zijn. Maar voordat duidelijk is geworden wanneer en hoe dat het best zou kunnen, moet er meer onderzoek gedaan worden, met beter ontworpen teksten dan die werden gebruikt in de experimenten waarop Murray-Johnson et al. (2001) hun voorbarig gebleken conclusies baseren, en met andere instrumenten om cultuurverschillen te meten dan die tot nu toe meestal worden gehanteerd.

Perspectiefrijk in dit verband lijkt het onderscheid dat Fischer (2006) maakt tussen *self-referenced values* enerzijds en *culture-referenced values* anderzijds. *Self-referenced values* worden gemeten met vragen over concepten die voor de respondent zelf meer en minder belangrijk kunnen zijn; *culture-referenced values* worden gemeten met vergelijkbare vragen, maar nu voor de cultuurgroep waar de respondent toe behoort. Als onderzoek tot doel heeft tot conclusies te komen over (effecten van) cultuurverschillen en -overeenkomsten, pleit Fischer ervoor om *culture-referenced values* te meten, in plaats van *self-referenced values* zoals nu vaak gebeurt. Interessant kan het volgens Fischer (2006) ook zijn om respondenten zowel naar hun eigen oordelen te vragen als naar de oordelen die anderen in hun cultuur volgens hen hebben, om zo niet alleen hoofdeffecten maar ook interactie-effecten van *self-referenced values* en *culture-referenced values* te kunnen bepalen. Die aanpak zal mogelijkervijs vruchtbaar blijken in vervolgonderzoek naar de invloed van culturele oriëntatie op de overtuigingskracht van HIV/AIDS-voorlichtingsteksten.

Graag bedanken we de studenten die aan dit onderzoek hebben meegewerkt. Ook danken we dr. Manuel Jesus Sanchez Franco (Universiteit van Sevilla) en prof. dr. Leon de Stadler (Universiteit Stellenbosch), die ons geholpen hebben bij het benaderen van Spaanse en Zuid-Afrikaanse respondenten, en prof. dr. Hans Hoeken (Radboud Universiteit Nijmegen) en prof. dr. P. Swanepoel (Universiteit van Suid Afrika), die commentaar hebben willen geven op eerdere versies van deze tekst.

1. Over dit replicatieonderzoek wordt ook gerapporteerd in een Engelstalige online-publicatie: Jansen, C., Baal, J. van & Bouwmans, E. (2006). Investigating culturally oriented fear appeals in public information documents on HIV/AIDS. *Journal of Intercultural Communication*, 11 (April). (<http://www.immi.se/intercultural/>)
2. Dit onderzoek maakt deel uit van het EPIDASA-project, waarin de effectiviteit van voorlichtingsmateriaal over HIV/AIDS in Zuid-Afrika wordt onderzocht. Het EPIDASA-project, dat deels gefinancierd wordt door de Zuid-Afrikaans-Nederlandse onderzoeksorganisatie SANPAD, wordt uitgevoerd door een groep onderzoekers en studenten van drie Zuid-Afrikaanse universiteiten (Pretoria, Stellenbosch en UNISA) en drie Nederlandse universiteiten (Nijmegen, Tilburg en Twente). Voor meer informatie, zie www.epidasa.org
3. Naar deze scriptie wordt niet expliciet verwezen in Murray-Johnson et al. (2001). Toen we de auteurs vroegen om het materiaal dat in hun tweede experiment was gebruikt, was mw. Wen-Ying Liu, de auteur van de scriptie en één van de auteurs van Murray-Johnson et al. (2001), zo vriendelijk ons een exemplaar toe te sturen van haar scriptie, inclusief de bijlagen.
4. Gouveia, Clemente & Espinosa (2003) schrijven dat "the Spanish are half way between collectivism and individualism [...], that is, between Latin America and Europe." (p. 59).
5. In onderstaande tabel zijn de posities weergegeven van Zuid-Afrika, Groot-Brittannië, Australië, Nieuw-Zeeland, West Afrika en Oost Afrika op vier dimensies van Hofstede (voor Zuid-Afrika zijn geen gegevens beschikbaar voor korte-termijn versus lange-termijn oriëntatie, de vijfde dimensie van Hofstede):

	Zuid-Afrika	Groot-Brittannië	Australië	Nieuw-Zeeland	West Afrika	Oost Afrika
Masculiniteit – femininiteit	13/14	9/10	16	17	30/31	39
Onzekerheidsvermijding	39/40	47/48	37	39/40	34	36
Machtsafstand	35/36	42/44	41	50	10/11	21/22/23
Individualisme – collectivisme	16	3	2	6	39/40	33/34/35

West Afrika: Ghana, Nigeria, Sierra Leone

Oost Afrika: Ethiopië, Kenia, Tanzania, Zambia

6. Noch in Murray-Johnson et al., 2001) noch in Liu (1998) wordt gerapporteerd over de betrouwbaarheid van de gebruikte set van manipulatiecheck-vragen.
7. Een van de auteurs van Gouveia, Clemente & Espinosa (2003) was zo vriendelijk ons een exemplaar toe te sturen van de Spaanstalige versie van de 32 items uit Singelis et al. (1995) die zij in hun onderzoek gebreikt hadden. Met die versie hebben we zo goed mogelijk ons voordeel gedaan.
8. Triandis, Chen & Chan (1998, p. 285) schrijven zelf over de mogelijke uitkomsten bij gebruik van hun 16 scenariovragen dat "[...] by chance one can expect large fluctuations". Dat valt moeilijk te lezen als een aanbeveling voor een instrument waarmee op een betrouwbare manier kan worden gemeten.
9. Mogelijk is dit de reden waarom deze vraag niet genoemd wordt bij de manipulatiecheck in Murray-Johnson et al. (2001, p. 350).
10. Voor het belang daarvan, zie Hoeken & Korzilius (2003), Peng, Nesbitt & Wong (1997) en Hornikx (2006).

11. Voor onderzoek waarin deze stelling wordt ondersteund, zie Witte (1998) en Witte & Allen (2000). Zie echter ook Ruiter, Abraham & Kok (2001) voor een kritische bespreking van de *fear appeal*-literatuur, waaruit ze concluderen dat “the contribution of fear appeals to the adoption of self-protective behavior is in doubt” (p. 626).

Literatuur

- Boster, F.J. & Mongeau, P. (1984).** Fear-arousing persuasive messages. In R.N. Bostrom & B.H. Westley (Eds.), *Communication Yearbook*, 8 (pp. 330-375). Newbury Park, CA: Sage.
- Fischer, R. (2006).** Congruence and functions of personal and cultural values: Do my values reflect my culture's values? *Personality and social psychology bulletin*, 32, 1419-1431.
- Fiske, A.P., Kitayama, S., Markus, H.R. & Nisbett, R.E. (1998).** The cultural matrix of social psychology. In D.T. Gilbert, S.T. Fiske & G. Lindzey (Eds.), *The Handbook of Social Psychology* (4th Ed., Vol. II, pp. 915-981). Boston, MA: McGraw-Hill.
- Hoeken, H. & Korzilius, H. (2003).** Conducting experiments on cultural aspects of document design: Why and How. *Communications*, 28, 285-304.
- Hofstede, G. (1984).** *Culture's consequences* (Abridged Ed.). Thousand Oaks, CA.: Sage.
- Hofstede, G. (2001).** *Culture's consequences* (2nd Ed.). Thousand Oaks, CA.: Sage.
- Hui, C.H. (1988).** Measurement of individualism-collectivism. *Journal of Research in Personality*, 22, 17-36.
- Hornikx, J.M.A. (2006).** *Cultural differences in the persuasiveness of evidence types in France and the Netherlands*. PhD Dissertation, Radboud University Nijmegen.
- Jansen, C.J.M. (1999).** *Zo werkt dat*. Inaugurele rede. Nijmegen: University of Nijmegen Press.
- Gouveia, V.V., Clemente, M. & Espinosa, P. (2003).** The horizontal and vertical attributes of individualism and collectivism in a Spanish population. *Journal of Social Psychology*, 143, 43-63.
- Liu, W.-Y. (1998).** *Addressing individualism-collectivism in fear appeals: Promoting AIDS-protective behaviours among undergraduate students from the United States and Taiwan*. Thesis submitted to Michigan State University (Department of Communication) in partial fulfilment of the requirements for the degree of Master of Art.
- Murray-Johnson, L., Witte, K., Liu, W.Y., Hubbell, A.P., Sampson, J. & Morrison, K. (2001).** Addressing Cultural orientations in Fear Appeals: Promoting AIDS-protective Behaviours among Mexican Immigrant and African American Adolescents and American and Taiwanese College Students. *Journal of Health Communication*, 6, 335-358.
- Peng, K., Nesbitt, R & Wong, N. (1997).** Validity problems comparing values across cultures and possible solutions. *Psychological methods*, 2, 329-344.
- Realo, A. & Allik, J. (1999).** A cross-cultural study of collectivism: A comparison of American, Estonian, and Russian students. *Journal of Social Psychology*, 139, 133-142.
- Ruiter, R.A.C., Abraham, C. & Kok, G. (2001).** Scary warnings and rational precautions: a review of the psychology of fear appeals. *Psychology and Health*, 16, 613-630.
- Schwartz, S.H. (1992).** Universals in the content and structure of values: Theoretical advances and empirical tests in 20 countries. In M. Zanna (Ed.), *Advances in Experimental Social Psychology* (Vol 24, pp. 1-65). Orlando, FL: Academic Press.
- Schwartz, S.H. (1994).** Are there universal aspects in the structure and content of human values? *Journal of Social Issues*, 50, 19-45.
- Singelis, T.M., Triandis, H.C., Bhawuk, D.P.S. & Gelfand, M.J. (1995).** Horizontal and vertical dimensions of individualism and collectivism: A theoretical and measurement refinement. *Cross-Cultural Research*, 29, 240-275.

Angst in voorlichtingsteksten

- Swanepoel, P. (2003).** Die (on)effektiwiteit van MIV/VIGS-voorligtingsveldtogte en -voorligtingstekste in Suid-Afrika: Probleme en riglyne vir oplossings. *Tydskrif vir Nederlands en Afrikaans*, 10, 5-51.
- Triandis, H.C., Bontempo, R., Villareal, M.J, Asai, M. & Lucca, N. (1988).** Individualism and collectivism: Cross-cultural perspectives on self-ingroup relationships. *Journal of Personality and Social Psychology*, 54, 323-338.
- Triandis, H.C., Chen, X.P. & Chan, D.K.-S. (1998).** Scenarios for the measurement of collectivism and individualism. *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 29, 275-289.
- Van Dyk, A. (2000).** *HIV/AIDS Care and Counseling: A Multidisciplinary Approach*, Cape Town. Pearson Education.
- Van Niekerk, A. (1992).** *Saam in Afrika*. Kaapstad: Tafelberg.
- Van Niekerk, A. (1997).** *Anderkant die reënboog*. Kaapstad: Tafelberg.
- Witte, K. (1998).** Fear as motivator, fear as inhibitor: Using the extended parallel process model to explain fear appeal successes and failures. In P.A. Andersen & L.K. Guerrero (Eds.), *The handbook of communication and emotion: Research, theory, applications, and contexts* (pp. 423-450). San Diego, CA: Academic Press.
- Witte, K. & Allen, M. (1996).** When do scare tactics work? A Meta-Analysis of Fear Appeals: Implications for Effective Public Health Campaigns. *Behavior*, 27, 608-632.
- Witte, K. & Allen, M. (2000).** A Meta-Analysis of Fear Appeals: Implications for Effective Public Health Campaigns. *Health Education & Behaviour*, 27, 591-615.

Argumentatie over spellingveranderingen

Inleiding

Het verschijnen van het nieuwe Groene Boekje in 2005 en van het Witte Boekje in 2006 heeft een enorme hoeveelheid reacties opgeroepen, voornamelijk in kranten, maar ook in vakliteratuur. Vooral de tegenstanders van de nieuwe regeling hebben zich aanvankelijk laten horen, later ook gevolgd door verdedigers van het nieuwe systeem. Veelal hadden de bijdragen een nogal monologisch karakter, zodat je niet altijd van een echte discussie kunt spreken. De storm van reacties lijkt enigszins te zijn gaan liggen, zodat nu de tijd gekomen is voor een overzicht en een evaluatie.

In Verhoeven (1979 en 1985b) wordt een overzicht gegeven van argumenten die in de praktijk gehanteerd worden bij discussies over de voors en tegens van spellingverandering, een overzicht gebaseerd op Geerts, Van den Broeck en Verdoodt (1977). Ik maak een onderscheid tussen argumenten voor en tegen een nieuwe systeem en argumenten voor en tegen spellingverandering als zodanig, welk systeem er ook gekozen wordt. Vervolgens evalueer ik deze argumenten op basis van drie criteria: leerbaarheid, bruikbaarheid (o.a. leesbaarheid) en sociale aanvaardbaarheid. Om een idee te geven welke argumenten er zoal een rol spelen, zal ik hieronder het overzicht uit Verhoeven (1985b) in licht aangepaste vorm presenteren.

Argumenten voor een nieuw systeem

1. De nieuwe spelling vergt minder tijd in het **onderwijs**.
2. De nieuwe spelling maakt **discriminatie** op spelling onmogelijk.

Samenvatting

In 2005 verscheen een nieuwe editie van het Groene Boekje die de versie uit 1995 verving. Deze nieuwe editie leidde tot een uitgebreide discussie, vooral in de Nederlandse pers. Hoewel sommigen de nieuwe spelling verdedigden, was de meerderheid ertegen gekant. Het belangrijkste argument tegen de nieuwe spelling was dat er diverse regels waren gewijzigd of toegevoegd, terwijl was beloofd dat het alleen maar zou gaan om het toevoegen van nieuwe woorden en het verbeteren van fouten. De leden van de Werkgroep Spelling, verantwoordelijk voor de nieuwe editie, ontkenden dat er regels veranderd waren. In dit artikel passeren deze en andere argumenten de revue en worden die geëvalueerd aan de hand van de criteria waaraan een spellingsysteem dient te voldoen. Ook het nieuwe systeem zelf wordt langs deze meetlat gelegd. Ten slotte wordt er een beleidslijn geschetst ten behoeve van de geplande editie van 2015.

Argumentatie over spellingveranderingen

Argumenten tegen een nieuw systeem

3. De nieuwe spelling is lelijk (niet **esthetisch**).
4. De nieuwe spelling is een vorm van **taalbederf**.
5. De nieuwe spelling bevordert de **denkluigheid**.
6. De nieuwe spelling zal ons **isoleren** van omringende culturen.
7. De nieuwe spelling vergroot het aantal **homografen**.
8. De nieuwe spelling versluiert de **etymologie**.
9. De nieuwe spelling tast het **woordbeeld** aan.
10. De nieuwe spelling zal **dialectsprekers** benadelen.

Argumenten tegen een verandering van systeem

11. Een verandering geeft **gewenningsproblemen**.
12. Een verandering maakt eerder geschreven **literatuur** in één klap ouderwets.
13. Een verandering tast het **woordbeeld** aan.
14. Een verandering kost **geld**.
15. Een verandering, indien frequent, maakt ons **belachelijk**.
16. Een verandering is **symptoombestrijding**, in plaats van **revolutie**.

In bijna alle gevallen is er sprake van pragmatische argumentatie (Schellens 1985 en Schellens en Verhoeven 1994). Pragmatische argumentatie bestaat steeds uit twee elementen: (1) een voorspelling van een situatie die het gevolg zal zijn van een te ondernemen of ondernomen actie en (2) een beoordeling van die ontstane situatie in termen van voor- en nadelen. Bij de argumenten 3 tot en met 16 is sprake van een voorspelling die tot een nadeel, bij de argumenten 1 en 2 van een voorspelling die tot een voordeel leidt. Soms speelt ook een waarderingsregel een rol, zoals bij 3, of een gedragsregel, zoals bij 16.

De meeste argumenten zijn dus gericht tegen het veranderen van de spelling. De voorstanders van verandering reageren op die tegenargumenten op twee mogelijke manieren, namelijk of door de juistheid van de veronderstelde voorspelling te betwisten of door het negatieve karakter van de voorspelling te betwifelen. Het betwisten van de juistheid van de voorspelling komt bijvoorbeeld voor bij 6, 10, 14 en 15; het betwifelen van het (ernstig) nadelige karakter van het gevolg bij onder andere 7 en 11. De tegenstanders van verandering betwisten bij 1 en 2 zowel de juistheid van de voorspelling als het voordelige karakter ervan.

Het viel op voorhand niet te verwachten dat alle 16 argumenten uit het verleden nu weer een rol zouden spelen. Dat hangt behalve met de veranderde tijdgeest (cf. argument 16), vooral samen met het feit dat de discussie in de jaren '60 en '70 vooral betrekking had op de voorstellen van de vws (de Vereniging voor wetenschappelijke spelling) en die van de Commissie-Pée-Wesselings, die tenderden naar een afschaffing van de regel van de afleiding (*ei* voortaan gespeld als *ij* of omgekeerd, bastaardwoorden aangepast aan het Nederlands: *odeklonje* voor *eau de Cologne*), van de analogie (*hij word* i.p.v. *hij wordt*) of zelfs de gelijkvormigheid (*ik wort* i.p.v. *ik word*). De discussies voor de Tweede Wereldoorlog gingen over de voorstellen van Kolloewijn (1891), die o.a. de spelling van de naamvals-*n* wilde afschaffen. Een

geheel andere type veranderingen dus dan de aanpassingen van 1995 en 2005 (deze beide jaartallen zal ik verder gebruiken om de laatste twee spellingaanpassingen aan te duiden). Van de huidige aangepaste spelling is moeilijk te verwachten dat die minder tijd zal vergen in het onderwijs of tot denkluheid zal leiden. Te verwachten is dat de argumenten 1, 2, 5, 6 (vanwege het niet of nauwelijks aanpassen van bastaardwoorden), 10 (omdat er geen onderscheidingen die in dialecten nog wel voorkomen geschrapt worden) en 16 geen rol meer zullen spelen en de andere argumenten in mindere mate dan vroeger het geval was.

Ik zal in paragraaf 2 de geschiedenis van spellingveranderingen tot nu toe zeer beknopt bespreken en daarbij tevens laten zien dat de spelling minder vaak veranderd is dan men veelal denkt. In paragraaf 3 zal ik de belangrijkste veranderingen in het nieuwe Groene Boekje opsommen en die vergelijken met de veranderingen in het Witte Boekje. Voor een goed begrip van de volgende paragrafen zijn deze preliminaire uiteenzettingen noodzakelijk. In de paragrafen 4 en 5 passeren respectievelijk de argumenten van de tegenstanders van de nieuwe regeling en die van de voorstanders de revue, telkens voorzien van kort commentaar. In paragraaf 6, de kern van dit artikel, evalueer ik die standpunten uitgebreid tegen de achtergrond van de eisen die aan een optimale spelling gesteld moeten worden. In de laatste paragraaf schets ik welke weg er mijns inziens bewandeld moet worden om over tien jaar een commotie als de huidige te vermijden.

2. Geschiedenis van de spellingveranderingen tot nu toe

Onze spelling is voor het eerst formeel bij wet geregeld in 1947. Toen is de vigerende spelling van De Vries en Te Winkel van 1863 officieel geworden, met drie belangrijke wijzigingen: de naamvals-*n* werd facultatief, de uitgang *-sch* verdween (behalve in *-isch*) en de voor de uitspraak onnodige dubbele *oo* en *ee*, zoals in *heeren* en *boomen*, werden enkel (uiteraard bleef de dubbele schrijfwijze wel bewaard in *heer* en *boom*). De facto was door Nederland de spelling van De Vries en Te Winkel reeds in 1882 erkend, door België de jure zelfs al in 1864.

Het wijd verbreide idee dat de Nederlandse spelling in de twintigste eeuw viermaal of zelfs zesmaal is gewijzigd, is onjuist (vgl. o.a. opmerkingen in 'Webcongres: Kunnen we de spelling niet met rust laten?' in NRC Handelsblad 15-10-2005). De ingreep van 1947 (in België 1946) is voorafgegaan door een aanpassing in het onderwijs (1934: spelling-Marchant), die door de overheid nog niet mocht worden toegepast, en gevolgd door een concrete uitwerking in de Woordenlijst van 1954. Hier is dus sprake van de gefaseerde invoering van één pakket wijzigingen, grosso modo het pakket dat door Kolléwijn (1891) reeds was bepleit.

De samenstellers van de Woordenlijst uit 1954 hebben geen overeenstemming kunnen bereiken over de spelling van de bastaardwoorden. De Belgen opteeden voor vernederlandsing (*kultuur*), de Nederlanders voor handhaving van de schrijfwijze die dicht staat bij die van de brontaal (*cultuur*). Daarom is toen gekozen voor het invoeren van een keuzemogelijkheid: beide vormen mochten gebruikt worden, waarbij wel een van beide de voorkeur had. Mede omdat die situatie breed als ongewenst werd ervaren, werd in 1985 door de Nederlandse Taalunie de Werkgroep ad hoc Spelling ingesteld die onder andere dit probleem moest oplossen. Dit heeft uiteindelijk, na het rapport van de daarna ingestelde Spellingcommissie, in

1994 geleid tot het opwaarderen van de voorkeursspelling tot de enige toegelaten spelling (met enkele uitzonderingen). In 1995 werd deze spelling officieel. In de praktijk maakte dit, zeker in Nederland, niet veel verschil omdat de voorkeursspelling al algemeen gebruikt werd, vooral ook omdat die was voorgeschreven voor onderwijs en ambtenarij. De meest opvallende ingreep uit 1994 is daarnaast de nieuwe beregeling voor de tussen-*n* in samenstellingen, waarbij het semantische principe (enkelvoud vs. meervoud) grosso modo werd vervangen door een morfologisch principe (bestaat er een meervoudsvorm met *-n*?)

De gedachte dat de spelling-Kollewijn voor de Tweede Wereldoorlog officieel geweest is en dat iets dergelijks ook geldt voor de spelling die rond 1970 veel werd gebruikt in onder andere het linkse actiewezen (*kado, sosjale joenit*) is onjuist, evenmin als de huidige *Rivierstaete* en *Backershuijs(ch)* enig officieel karakter hebben. Het zijn varianten waarmee de taalgebruiker iets wil uitdrukken en waartoe hij het volste recht heeft.

Samenvattend kunnen we dus stellen dat de spelling in de twintigste eeuw twee keer is gewijzigd, een keer tamelijk ingrijpend in 1947 en een keer tamelijk marginaal in 1995.

3. De veranderingen in het nieuwe Groene Boekje en de verschillen met het Witte Boekje

Op 21 maart 1994 is de nieuwe spelling van o.a. de bastaardwoorden en de tussen-*n* door het Comité van Ministers van de Nederlandse Taalunie (voortaan CvM) vastgesteld. Tevens is toen besloten (artikel 12) dat de Woordenlijst elke tien jaar vernieuwd zou worden:

“Na de totstandkoming van de eerste editie van de nieuwe, officiële Woordenlijst zal deze lijst actueel gehouden worden door om de tien jaar een aangepaste editie zonder wijziging van de spellingregels te laten verschijnen, waarin in onbruik geraakte woorden worden geschrapt en nieuwe woordvormen worden opgenomen. (...)”

Op 8 oktober 2001 is door het CvM het bepaalde in artikel 12 uit 1994 nog eens herhaald in besluit 3. Daarna is begonnen met het concrete uitvoeringstraject dat geresulteerd heeft in het Groene Boekje van 2005.

In zijn voorwoord bij het nieuwe Groene Boekje geeft het CvM aan dat er één regel is gewijzigd, namelijk uitzondering 3 op regel 1b (zie Woordenlijst 1995) voor het schrijven van de tussen-*n*. Die uitzondering bepaalde dat er geen *n* geschreven werd wanneer het eerste deel van een samenstelling een dierennaam is en het tweede deel een plantkundige aanduiding. In de wandeling spreekt men wel van de *paardebloem*-uitsondering. Die *paardebloem* is dus in de spelling van 2005 (officieel ingegaan op 1 augustus 2006) een *paardenbloem*. Zoals diverse auteurs (o.a. Van Kleef 2005, Klein 2005, Reinsma 2005, Verhoeven 2005) al hebben betoogd, zijn er meer regels veranderd. Volledigheidshalve geef ik die veranderingen hieronder kort weer (ik verwijs steeds naar de regels uit de Woordenlijst van 1995):

- I. Namen van volkeren krijgen voortaan een hoofdletter, ook als ze niet zijn afgeleid van een geografische naam: *kelt* wordt *Kelt*. Dit is een nieuwe regel, want voor volkerennamen bestond nog geen regel.

- II. Namen van tijdperken krijgen geen hoofdletter meer: *Pleistoceen* wordt *pleistoceen*. Dit is een verandering van regel 7 voor hoofdletters.
- III. Samenstellingen met als woord uitspreekbare afkortingen verliezen hun liggend streepje: *aids-remmer* wordt *aidsremmer*. Dit is een verandering van regel 6 voor het liggend streepje.
- IV. Het liggend streepje vervalt in driedelige samenstellingen, waarbij het adjectief of telwoord iets zegt over het eerste deel van het samengestelde substantief, als die beide beginnen met een hoofdletter: *Eerste-Kamerlid* wordt *Eerste Kamerlid*. Dit is een verandering van regel 3 voor het liggend streepje.
- V. Griekse en Latijnse voorvoegsels worden in principe zonder streepje aan het hoofdwoord geschreven (met enkele uitzonderingen, zoals *interim*): *quasi-artistiek* wordt *quasiartistiek*. Dit is een verandering van regel 7 voor het liggend streepje (die schreef voor dat juist het streepje in deze gevallen regel was, met enkele uitzonderingen).

Naast deze verandering van regels zijn er fouten uit het Groene Boekje van 1995 gecorrigeerd: *gildenwezen* wordt *gildewezen*, *zwartwitfoto* wordt *zwart-witfoto*, *antarctisch* wordt *Antarctisch*. Maar behalve om het rechtzetten van aperte fouten, gaat het ook om het maken van andere keuzen. Zo verliezen sommige feestdagen ten onrechte hun hoofdletter, terwijl andere er terecht een krijgen (dat is wél het rechtzetten van een fout): *Palmzondag* wordt *palmzondag*, maar *moederdag* wordt *Moederdag*. Daarnaast worden sommige regels ook toegepast op woordtypen waar dat nooit eerder gebeurd is. Nevenschikkende samenstellingen krijgen een liggend streepje, onderschikkende niet. Toch schreven we altijd woorden als *sociaal-psychologisch* met een streepje. In de nieuwe regeling mag dat alleen maar als er, volgens de samenstellers van het Groene Boekje, sprake is van echte nevenschikking: *sociaal-realistisch*. Tot slot zijn er ook nog zaken beregeld die niet eerder expliciet beregeld waren (de zogenaamde grijze zone). Dit geldt bijvoorbeeld voor verkleinwoorden van Franse leenwoorden, die voortaan geen aanpassing meer krijgen van het grondwoord: *depotje*. Gangbaar was *depootje*, maar die spelling volgde niet uit een expliciete regel. Bij regel 4 voor de apostrof werd slechts een niet limitatief lijstje gegeven van vormen met veranderd grondwoord, zoals *depootje* en *souvenir-tje*. Dat laatste woord wordt dus *souvenir-tje*.

Waarom sommige feestdagen hun hoofdletter kwijt zijn geraakt is volstrekt onduidelijk. De weglating van het streepje in onderschikkende samenstellingen van het type *sociaal-psychologisch* plaatst de schrijver voor grote problemen. Schrijf je *pragma(-)dialectisch* met of zonder streepje en hoe zit het met *democratisch(-)socialistisch*?

Overigens moet men zich kwantitatief geen overdreven voorstelling maken van de nieuwste spellingaanpassing. Het betreft een duizendtal lemmata uit het Groene Boekje (wat niet erg veel zegt, want veel vormen, met name composita, staan daar niet in). Als we echter niet naar de types, maar naar de tokens kijken, dan is het nog minder. NRC Handelsblad heeft haar complete zaterdageditie van 11 februari 2006 laten omspellen; slechts 23 van de 17.416 verschillende woorden moesten worden veranderd: ruim 1 promille. Latere tellingen in Nederlandse en Vlaamse kranten leverden zelfs een gemiddelde van een half promille. Dus ongeveer een op de tweeduizend woorden kent een verandering (ca. een woord op vier pagina's A4) en dan gaat het meestal ook nog niet om andere letters, maar om veranderingen

van kleine letter in hoofdletter of omgekeerd of om invoering of weglating van een liggend streepje.

Ik sta hier ook kort stil bij het Witte Boekje, omdat het bestaan daarvan en ook de verschillen tussen dit boekje en het officiële Groene Boekje in de discussie een zeer grote rol spelen.

Ook al eerder, in 1998, verscheen naast de officiële Woordenlijst (het ‘Groene Boekje’) de Spellingwijzer Onze Taal (het ‘Witte Boekje’), een initiatief van het Genootschap Onze Taal, onder redactie van Renkema. Qua spelling wijkt dit Witte Boekje slechts op ondergeschikte onderdelen af van het Groene Boekje. Ook voor de schrijfwijze van de tussen-*n* volgt men het nieuwe morfologische principe. De meerwaarde is vooral gelegen in de uitleg: bij elk lemma is aangegeven op welke regels de spelling ervan is gebaseerd. Daartoe zijn de spellingregels doorlopend genummerd en niet per rubriek apart, zoals in de inleiding van het Groene Boekje.

Het Witte Boekje van 2006 is gemaakt door de Taaladviesdienst van Onze Taal en door uitgeverij het Spectrum. Daarnaast hebben onder andere enkele Nederlands kranten en weekbladen hun medewerking verleend. Het nieuwe Witte Boekje heeft een geheel ander karakter dan het vorige, omdat het veel verder afwijkt van het Groene Boekje, met name waar het de schrijfwijze van de tussen-*n* betreft. Men keert terug naar het semantische principe van 1954. Ik behandel hier de belangrijkste verschillen: eerst de regels die veranderd zijn, dan losse gevallen en tenslotte het belangrijkste verschil, de tussen-*n*.

De regelveranderingen I, IV en V (resp. namen van volkeren met hoofdletter, streepje weg in driedelige samenstellingen en bij Latijnse en Griekse voorvoegsels) neemt het Witte Boekje over. Verandering II (geen hoofdletter bij tijdperken) neem men niet over en verandering III (geen streepje bij samenstellingen met uitsprekbare afkortingen) neemt men groten-deels over. Ook het Witte Boekje geeft *aidsremmer* en *vutregeling*, maar wel *havo-diploma*. Het criterium is niet uitsprekbaarheid, maar het bewustzijn nog met een afkorting te maken te hebben, een wat vager criterium.

Bij de toepassing van de regels gaat men soms anders te werk dan het Groene Boekje. Zo behoudt *Palmzondag* zijn hoofdletter en *sociaal-democratisch* zijn streepje. Bij de Franse verkleinwoorden is het beeld wisselend: *depootje* houdt zijn dubbele *oo*, maar *souvenirtje* verliest ook hier zijn *e*.

De tussen-*n* in samenstellingen beschouwt men als een zogenaamde vrije kwestie. Iedereen mag zelf bepalen of hij al dan niet een *n* zal schrijven. Toch geeft men wel richtlijnen, in de volgende formuleringen (regel 69, pp. 88–89):

- “Veel mensen zijn in de volgende gevallen geneigd een tussen-*n* te schrijven:
- Als het eerste deel van de samenstelling verwijst naar personen (...).
 - Als het eerste deel van de samenstelling direct doet denken aan een meervoud (...).

“Veel mensen zijn in de volgende gevallen geneigd geen tussen-*n* te schrijven:

- Als het eerste deel van de samenstelling geen meervoud heeft of als het meervoud niet vaak wordt gebruikt (...).
- Als de gedachte aan het enkelvoud, aan één ding of dier, duidelijk overheerst (...).
- Als de hele samenstelling geen letterlijke betekenis meer heeft (...).

De eerste en de derde reden om geen tussen-*n* te schrijven sporen met het Groene Boekje, alleen de tweede reden is een duidelijke afwijking daarvan.

De beschreven neigingen worden in het Witte Boekje vertaald in drie mogelijkheden: bij sommige vormen geeft men alleen de variant met *n*, bij andere alleen de variant zonder *n* en bij nog weer andere geeft men (*n*). Die laatste mogelijkheid is bedoeld voor woordvormen die zowel een figuurlijke als een letterlijke betekenis kennen, zoals *hane(n)poot* en *kerse(n)pit*. Bij de letterlijke betekenis wordt de *n* wel geschreven, bij de figuurlijke betekenis niet.

Gegeven het feit dat de kwestie vrij is, is hiermee natuurlijk in principe elk probleem opgelost. Maar indien een taalgebruiker zou willen spellen volgens de hierboven beschreven neigingen en het Witte Boekje zou willen volgen bij het plaatsen van wel of juist geen *n*, dan is het probleem levensgroot. Ik zal dat hieronder toelichten.

Het eerste probleem is dat in het Witte Boekje vaak een *n* wordt geschreven, waar de gedachte aan een meervoud niet erg evident is: *koeienui*, *krantenkop*, *perzikenpit*, *secondenlijm*. Daarnaast wordt er vaak een *n* geschreven, waar de figuurlijke betekenis duidelijk aanwezig is: *hondenbaan*, *pruimenmondje*. Ook bestaan er soms verschillen tussen vormen met hetzelfde eerste deel die vanuit de beschreven neigingen niet verklaard kunnen worden. Zo is het *paardekop* naast *paardenstaart* en *hereboer* naast *herenliefde*. Het grootste probleem is echter dat het Witte Boekje bij het geven van de samenstellingen zeer onvolledig is (de opnamecriteria zijn nergens geëxpliciteerd). De gebruiker weet bijvoorbeeld niet of *paarde(n)knecht* nu *paardekop* moet volgen of *paardenstaart*. Gaat *here(n)fiets* nu zoals *hereboer* of zoals *herenliefde*? In het Groene Boekje zou dat nauwelijks een probleem vormen, omdat in principe alle samenstellingen met hetzelfde eerste deel altijd of nooit een *n* krijgen. In het Witte Boekje ligt dat uiteraard complexer.

Wat opvalt is dat het Witte Boekje, hoewel de beregeling lijkt op die van 1954, veel meer tussen-*n*'en geeft dan de Woordenlijst van 1954. Sterker, als je het Witte Boekje naast het huidige Groene Boekje legt, dan zijn de verschillen in dit opzicht tamelijk gering. Men paart dus een theorie die lijkt op die van 1954 aan een praktijk die sterk overeenkomt met de huidige. De sjibbolets uit de discussie, *koekenpan*, *zielenrust*, zijn wél zonder *n* geschreven en *gedachtegoed* met een *n*.

Het Witte Boekje geeft naast gewone woorden ook aardrijkskundige namen en namen van bekende personen die een spellingprobleem bevatten. Men gaat echter enerzijds verder (ook *Gelderland* wordt genoemd) en anderzijds minder ver. Zo bevat het boekje weliswaar tal van namen van politici, filmsterren en schrijvers, maar geen componisten (zover ik heb kunnen zien). We treffen wel *Tsjechov* aan maar niet *Tsjaikovski*, wel *De Saint-Exupéry*, maar niet *Saint-Saëns*. Ook deze keuzes zijn nergens gemotiveerd.

4. Argumentatie van de tegenstanders

Van de traditionele argumenten tegen het nieuwe systeem keren er in de recente discussie maar drie in enigerlei vorm terug: de nieuwe spelling is niet esthetisch (3), het is een vorm van taalbederf (4) en hij vergroot het aantal homografen (7). Daarnaast wordt een argument dat traditioneel door de voorstanders van spellingverandering werd gebruikt, namelijk dat die minder tijd vergt in het onderwijs (1), omdat het een vereenvoudiging betreft, hier veranderd in een tegenargument: de nieuwe spelling is juist te moeilijk. Een variant hierop is dat de nieuwe spelling onlogisch en inconsequent zou zijn. Wat de argumenten tegen de verandering van systeem betreft keren het ouderwets maken van oudere literatuur (12), de frequentie van de veranderingen (15) en uiteraard de aantasting van het woordbeeld (9 en 13) terug.

Mijn verwachting dat de argumenten 2 (discriminatie), 5 (denkluigheid), 6 (isolement), 10 (dialectsprekers) en 16 (revolutie) geen rol zouden spelen, klopt dus. Ik verwachtte ook dat argument 1 (minder tijd, want gemakkelijker) geen rol zou spelen, maar dat argument komt in omgekeerde vorm wel terug. Ook argument 8 (etymologie) keert niet terug en 11 (gewenning) en 14 (geld) slechts summier.

Ik zal hieronder de wel gehanteerde argumenten, met concrete voorbeelden, de revue laten passeren en telkens een kort commentaar geven op de houdbaarheid ervan.

Niet-esthetisch. Het hoofdredactionele commentaar van NRC Handelsblad (18-10-2005) bestrijdt onder de kop “Ideeëloos” de spellingaanpassing van 2005. Men acht de verandering onnodig en ongewenst:

“En wie zit te wachten op het malle ‘ideeëloos’, in plaats van ‘ideeënloos’?”

Hier bestrijdt men het systeem via een vorm die als “mal” wordt gekarakteriseerd. Dit is een variant op het traditionele argument dat de nieuwe spelling niet esthetisch is.

Commentaar:

Dit argument valt uiteraard moeilijk te bestrijden. De vorm *ideeëloos* vloeit voort uit het feit dat in de Woordenlijst van 1995, op *ideeënloos* na, geen enkel woord voorkomt waarin voor *-loos* een *n* wordt toegevoegd (dit hangt uiteraard samen met het feit dat we hier te maken hebben met afleidingen waarvoor de tussen-*n*-regels niet gelden, hoewel daarop ook weer uitzonderingen bestaan, zoals afleidingen met de suffixen *achtig*, *schap* en *dom*). Deze ‘inconsequentie’ wilde men dus opheffen. Volgens sommigen (o.a. Klein 2005, Reinsma 2005) is het toeval dat de Woordenlijst zulke vormen niet kent. Zij opteren voor *verenloos*, *grenzenloos* en *vlekkenloos* (telkens in de letterlijke betekenis) naast *grenzeloos* en *vlekkeloos*. Ook de ANS (p. 724) geeft vormen met een *n*: *handenloos*, *vriendenloos* en andere. Dat de vorm *ideeënloos* fout was, is dus betwistbaar. De tegenstanders hebben hier een punt.

Taalbederf. Dat de nieuwe spelling een vorm van taalbederf is, komt het meest pregnant naar voren in een artikel van Stroop in *De Groene Amsterdammer* (20-05-2005). Hij stelt dat in het Nederlands uitsluitend letters worden geschreven (1) die daadwerkelijk ook worden uitgesproken, (2) die vroeger werden uitgesproken of (3) die in een andere, vergelijkbare vorm wel worden uitgesproken. Hij verwijst hiermee naar respectievelijk de principes van (1) de beschaafde uitspraak, (2) de etymologie (*logisch*) en (3) de gelijkvormigheid en analogie (*paard* – *paarden*; *hij wordt* – *hij speelt*). De *ch* in een vorm als *logisch* werd in een eerder taalstadium wel uitgesproken, de *d* van *paard* wordt in de meervoudsvorm wel gehoord, de *t* in *wordt* wordt in *speelt* wel gehoord. Dit nu, zou met de tussen-*n* in bijvoorbeeld *zielenrust* niet het geval zijn: niemand spreekt of sprak die *n* uit. Het gevaar is bovendien dat men spellinguitspraak gaat toepassen en hem – ten onrechte – wel gaat uitspreken.

Commentaar:

Dit argument (dat zich overigens richt tegen de regels van 1995) snijdt mijns inziens geen hout. Ook bij een vorm als *zielen* is er immers sprake van een toepassing van gelijkvormigheid: de uitspraak [zielu] wordt niet meer op twee manieren weergegeven, als *ziele* en als *zielen*, maar alleen nog maar als *zielen*. Die *n* wordt inderdaad niet uitgesproken, maar hij werd dat vroeger in de meervoudsvorm wel. Stroop zou volstrekt gelijk hebben als de tussen-*n* ook geschreven zou worden in vormen als *erenbaan* of *horlogenuinkel*. Dat de schrijfwijze van de tussen-*n* in *zielenrust* zal leiden tot spellinguitspraak is onbewezen. De schrijfwijze *herenhuis* heeft ook niet geleid heeft tot een uitspraak met [n].

Homografen. Dat de nieuwe regeling zal leiden tot meer homografen demonstreert men vooral aan de vorm *appel* die het *appèl* vervangt. In o.a. Klein (2005) komen echter naast dit voorbeeld ook andere voor, die te maken hebben de het verdwijnen van het liggend streepje in een aantal gevallen: *pro-staat* wordt *prostaat* en *Rode-Kruiszusters* wordt *Rode Kruiszusters*.

Commentaar:

Deze kritiek is correct als je de vormen bekijkt in isolement, maar binnen de zinscontext zijn er waarschijnlijk nauwelijks problemen, wat niet betekent dat deze veranderingen zinvol zijn (cf. Verhoeven 2005 en 2006).

Moelijk. Het laatste argument dat zich richt tegen de nieuwe spelling als zodanig is dat deze te moeilijk is, want onlogisch en inconsequent. Daarnaast zouden de regels onvolledig zijn, wat uiteraard correct spellen ook moeilijk maakt. De Volkskrant (17-12-2005) geeft in “Media vormen front tegen nieuwe spelling” een overzicht van een groot aantal reacties:

“(...) Maar de redacties van dag- een weekbladen achten de veranderingen allesbehalve marginaal en missen de logica. Waarom krijgt sterrendom wel een tussen-*n* en vedettedom niet? Waarom verandert Middeleeuwen in middeleeuwen en bevrijdingsdag in Bevrijdingsdag? (...)”.

Volgens Heestermans (Volkskrant 19-12-2005) mist de spellingverandering elke logica. Hij wijst op *lokaal* vs. *localiteit* en op *Sovjet-leger* vs. *Sovjetcommunisme*. Klein (2005) wijst op *MKZ-crisis* vs. *sms-bericht*. In de Volkskrant van 16-08-2006, de dag dat het Witte Boekje gepresen-

Argumentatie over spellingveranderingen

teerd wordt, schrijven Daniëls e.a. dat de regels van het Groene Boekje onvolledig zijn. Als enige voorbeeld noemen ze dat er geen regels gegeven worden voor vormen als *piet-snot* of *pietje-precies*.

Commentaar:

Vreemd is de opmerking over *sterrendom* vs. *vedettedom*, omdat het hier een verandering betreft uit 1995 en *ster* slechts een meervoud heeft op *n*, terwijl *vedette* ook een meervoud op *s* kent. Die vormen zijn dus juist; het betreft hier immers afleidingen die zich qua plaatsing van de tussen-*n* gedragen als samenstellingen. De andere voorbeelden vertonen een wisselend beeld. Wat vaak een rol speelt is dat er nu eenmaal glijdende schalen bestaan. Een afkorting schrijf je aanvankelijk meestal met hoofdletters, maar na enige tijd met een kleine letter. Waar leg je precies de grens? De opmerking over de onvolledigheid is in principe juist, maar toch curieus. De regels in het nieuwste Groene Boekje zijn namelijk vollediger dan die in enig boekje daarvoor. Maar misschien valt een ommissie dan des te meer op.

Oudere literatuur. Dat oudere literatuur niet meer gelezen wordt door alle spellingveranderingen is een bekend argument, dat uiteraard samenhangt met de verandering van woordbeeld. Zo wordt in de Volkskrant (13-10-2005) in “Zo’n tussen-n leidt maar tot een spookspelling” Mortier geciteerd:

‘Je dateert de literatuur. Wie leest er nog Stijn Streuvels?’

Abdelkader Benali maakt in datzelfde stuk de vergelijking met plastische chirurgie, waardoor je iemand niet meer herkent.

Commentaar:

Het argument van het veranderende woordbeeld is het centrale argument tegen spellingverandering. Het is ook juist, immers het mentale lexicon bevat van woorden een orthografische specificatie (vgl. Verhoeven 1985, later gerepliceerd in o.a. Frisson en Sandra 2002). Een wijziging van de spelling is dus voor een gealfabetiseerde minstens even ingrijpend als een wijziging van de uitspraak, waarschijnlijk zelfs ingrijpender omdat een spellingverandering steeds met sprongen gaat (letters zijn immers discreet) en dus geen glijdende schaal vertoont zoals klankverandering. Dat neemt niet weg dat dit argument in de huidige discussie niet erg sterk is, omdat er zo weinig verandert. Uit de juistheid van het woordbeeldargument volgt nog niet dat oudere literatuur om die reden weinig meer gelezen wordt. Ik kom daar in paragraaf 6 op terug.

Belachelijk frequent. De frequente verandering wordt veelal bekritiseerd door een vergelijking te maken met het Engelse en Franse taalgebied. In NRC Handelsblad (26-4-2005) wordt in “Porknokker is nu een Nederlands woord” Smulders aangehaald:

“Het [spellingaanpassing, GV] is helemaal niet noodzakelijk. In Frankrijk en Engeland is de taal al geen eeuwen aangepast.”

Commentaar:

Engeland en Frankrijk zijn niet representatief voor de rest van de wereld. In zeer veel taalgebieden hebben ingrijpende en minder ingrijpende spellingaanpassingen plaatsgevonden (o.a. in Noorwegen, Denemarken, Duitsland, Griekenland, Indonesië en in Turkije zelfs een schriftaanpassing). In Italië en Spanje niet, omdat de spellingen van het Italiaans en Spaans, hoewel al vrij oud, nog steeds dicht bij de uitspraak staan. De spelling van het Engels en het Frans is verder van de uitspraak verwijderd dan die in enige andere taal die geschreven wordt met het Latijnse alfabet.

Naast deze traditionele argumenten tegen spellingverandering, komen er twee andere argumenten veelvuldig naar voren:

17. Er is meer veranderd dan men beloofd had en

18. Laat men de spelling toch een beetje vrij laten.

In 17 hebben we te maken met argumentatie op basis van een gedragsregel (je moet je aan je beloftes houden) in 18 met een waarderingsregel (als een systeem enige vrijheid toelaat is dat positief te waarderen). Dat laatste argument richt zich niet alleen tegen een opgelegde verandering van systeem, maar ook tegen het nieuwe systeem, in zekere zin tegen elk systeem dat de spelling tot in detail regelt.

Meer veranderd dan beloofd. Dat er meer veranderd is dan men beloofd had, komt in zeer veel reacties naar voren als iets uiterst belangrijks. Zo stelt Reinsma (2005) onder het kopje “Commissie Stiekem II” in Taalactief:

“Dat er om de tien jaar nieuwe woorden aan het Groene Boekje worden toegevoegd, het zij zo. (...) Onrustbarend is echter dat de spellingcommissie deze gelegenheid aangrijpt om, zonder dat ze daartoe opdracht heeft, stiekem nieuwe regels in te voeren.”

Klein (2005) stelt:

“Verder is er niets veranderd [buiten de *paardenbloem*-uitzondering]. Zeggen ze. Een grovere leugen is de Nederlanders en Vlamingen zelden verkocht.”

Commentaar:

Dit argument is juist. Er zou geen enkele regel veranderen. Niettemin heeft men toegegeven een regel te hebben veranderd, maar er zijn er meer veranderd, zoals hiervoor reeds is aangetoond. Dat men meer heeft veranderd dan was afgesproken, is naar mijn oordeel verreweg de belangrijkste oorzaak van de uitgebreide contestatie.

Meer vrijheid. Sommigen, met name de auteurs van het Witte Boekje, pleiten voor meer vrijheid in de spelling, met name waar het de schrijfwijze van de tussen-*n* betreft. Het argument is dat voor de tussen-*s* die vrijheid ook al geldt. De mensen zouden dat ook graag willen.

Renkema (2006) bepleit in “Geef de spelling wat speling” een andere spelling voor een groot aantal gevallen (bijv. *Middeleeuwen* i.p.v. *middeleeuwen*) en hij geeft een andere regel voor de schrijfwijze van de tussen-*n*, op semantische basis:

“Schrijf alleen een tussen-*n* (na een *e*) wanneer uit een omschrijving blijkt dat bij het eerste deel alleen het meervoud (op *–en*) is bedoeld”.

Bijv. een *bessenstruik* krijgt dan een *n* op basis van de regel ‘struik met bessen’ en niet ‘struik met een bes’. Indien zowel de enkel- als de meervoudsinterpretatie bestaan, dan schrijven we geen *n*. Deze regel, hoewel hanteerbaarder dan de oude regel uit 1954, leidt tot spellingen die meer lijken op die van 1954 dan op die van 1995, soms vervalt zelfs de *n* als die er vroeger wel stond: *herenrijwiel*.

Commentaar:

De vergelijking met de tussen-*s* is populair, maar volstrekt onjuist. Bij de tussen-*s* is er sprake van een verschil in uitspraak (de een zegt ‘spellingkwestie’ de ander ‘spellingskwestie’) dat uiteindelijk teruggaat op een verschillende morfologie. Bij de tussen-*n* gaat het puur om een spellingverschil. Of mensen trouwens prijs stellen op keuze is zeer de vraag. Een van de grote bezwaren tegen de Woordenlijst van 1954 was de keuze tussen *c* en *k* en dergelijke (zie Heyne en Hofmans 1988).

Met een aantal van de alternatieve keuzen van Renkema kan ik wel meevoelen, maar zijn regel voor de tussen-*n* vind ik toch te zeer een terugkeer naar de spelling van 1954 en leidt daarmee tot een aanzienlijke afwijking van de huidige spelling.

Naast de hier behandelde rationele argumentatie kwam er ook argumentatie voor die ten-deerde naar de drogreden argumentum ad hominem. De leden van de Werkgroep Spelling werden aangeduid met termen als ‘Taalunietaalkundigen’, ‘professoren in ruste’ en ‘ambtenaren’.

5. Argumentatie van de voorstanders

De tegenstanders van de spellingaanpassing hebben het voortouw genomen. Het duurde lang voordat een van de leden van de spellingcommissie of andere voorstanders van zich lieten horen en hun beslissingen gingen verdedigen. De traditionele argumenten voor een nieuw spellingsysteem worden door hen niet expliciet gebruikt, maar elementen uit de apologie van de leden van de Werkgroep Spelling zijn op te vatten als argumenten voor het eenvoudige karakter daarvan en ze lijken daarmee op het traditionele argument 1 dat berustte op de aanname dat het nieuwe systeem eenvoudiger zou zijn. De argumenten van de tegenstanders tegen het nieuwe systeem, taalbederf, homografen, e.d. worden door de voorstanders niet expliciet bestreden. De argumenten tegen de verandering van systeem wel. Met name Verkuyl (2005) verdedigt het standpunt dat de spelling om de zoveel tijd moet worden aangepast.

Beter, consequenter. Een aantal kenmerken van de spelling 2005 wordt door Daems (2005) verdedigd met het principe van de gelijkvormigheid en de analogie. Zo verdedigt hij de vorm *paardenbloem* vs. *paardebloem* vanuit de gelijkvormigheid met het gelijkkluidende *paarden*. De kleine letter bij *middeleeuwen* staat er vanwege de gelijkvormigheid met bijvoorbeeld *middeleeuws* (ook met een kleine letter) en het ontbreken van een streepje in *8 uurjournaal* vanwege de gelijkvormigheid met *8 uur*.

Commentaar:

De opmerkingen van Daems over de rol van gelijkvormigheid bij *paardenbloem* zijn juist. Niet verklaart deze verdediging waarom *zonnesherm* en *maneschijn* niet ook zijn aangepast. De gelijkvormigheidsregel ook laten gelden voor het al dan niet plaatsen van een hoofdletter of een liggend streepje is zeer ongebruikelijk. Zo worden bijvoorbeeld de namen van feestdagen met een hoofdletter geschreven, zoals *Pinksteren*, maar samenstellingen daarmee (soms ook feestdagen) moeten zo'n hoofdletter ontberen: *tweede pinksterdag*.

Ook Verkuyl (2005) verdedigt een aantal kenmerken van de nieuwe spelling. De tussen-*n* in bijvoorbeeld *heldendaad* (overigens niet nieuw) verdedigt hij door te stellen dat het een daad is "eigen aan helden". Het gaat dus niet om de daad van een specifieke held, maar om de categoriale betekenis van *heldendaad*. De kleine letter van *middeleeuwen* verdedigt hij door te ontkennen dat die geschreven wordt als je het tijdperk bedoelt. Het ontbreken van de trema in een woord als *zoiets* wordt door hem verdedigd door te stellen dat *oi* in het Nederlands geen spraakklank is en dat een trema dus overbodig is.

Commentaar:

De opmerkingen van Verkuyl over *heldendaad* zijn weliswaar juist, maar toch is dat niet de reden dat men daar vanouds al die *n* schrijft. Het punt is dat we hier te maken hebben met de zogenaamde zwakke genitief, die een *n* kent in plaats van een *s*. Denk aan *des heren huis*, *des boeren erf*. Vandaar die spellingen met *n*. Zijn verdediging van *middeleeuwen* toont helaas aan dat niet alle leden van de werkgroep hun eigen regels kennen. Zijn verdediging van *zoiets* is ook onjuist. De *oi*, uitgesproken als [oowie] of [oowi] en niet als [oj] vergt zeker een trema, zoals blijkt uit *coitus* of *coincidentie*. Bij opeenvolging van drie of meer klinkertekens bestaan er andere restricties op de tremaplaatsing dan bij de opeenvolging van twee klinkertekens.

Verandering noodzakelijk. Verkuyl (2005) verdedigt in zijn Siegenbeeklezing "Moet het Nederlands af en toe naar de kapper?" ook het nut van verandering om de zoveel tijd.

"Af en toe naar de kapper om wat bij te punten, is helemaal niet zo'n gek idee. Om vreemde woorden niet al te veel te remmen bij hun inburgering. Om harde wetenschappelijke resultaten op het gebied van leerbaarheid en leesbaarheid te gebruiken. Om ontwikkelingen die zich blijken door te zetten te ontdoen van onnodige uitzonderingen."

Bij dat laatste geeft hij als voorbeeld het schrappen van het streepje in bijvoorbeeld *Eerste-Kamerlid*, immers meer en meer worden samenstellingen los geschreven.

Commentaar:

De kappermetafoor lijkt me niet goed. Je kunt naar de kapper gaan om je haar weer te laten terugbrengen in de toestand van pakweg twee maanden daarvoor of om een geheel andere coiffure te laten aanbrengen. Maar de spelling groeit meestal niet zodanig dat je die wilt terugbrengen naar de oude situatie en een echt nieuwe

spelling ontwerpen was nou net niet de bedoeling. Het voorbeeld van de vreemde woorden staat trouwens haaks op de kappermetafoor. Die zou immers eisen dat ze, als ze dreigen in te burgeren qua spelling, teruggebracht moeten worden in hun oude uitheemse staat.

Dat je harde resultaten uit de psycholinguïstiek wilt gebruiken, lijkt me niet zo gek. Jammer dat Verkuyt geen enkel voorbeeld geeft waarbij dat volgens hem het geval is. Waarschijnlijk moeten we hierbij denken aan de voorbeelden van Daems waarbij gelijkvormigheid en analogie een grotere rol (zouden) spelen dan voorheen het geval was. Blijft staan dat verandering van woordbeeld sowieso nadelig is.

Bestaande ontwikkelingen volgen, de empirie een kans geven, lijkt me op zich ook verdedigbaar. Inderdaad zie je steeds meer gewone composita los geschreven worden: *studenten vereniging*. Maar op dat punt geeft de Werkgroep Spelling nu juist geen krimp, dat systeem wordt onverkort gehandhaafd. Ook andere spontane ontwikkelingen, zoals de *o* in *nivo* of *kado* worden niet gevolgd. Wel schraapt men het streepje in *Tweede-Kamerlid*, terwijl die tendens volgens mij niet bestond.

Naast deze rationele argumenten, bevat de verdediging van de leden van de Werkgroep Spelling ook ettelijke drogredenen. Naast het argumentum ad hominem (“druktmakers”, “zelfbenoemde ‘spellingdeskundige’ Wim Daniëls” komt ook het argumentum ad verecundiam voor, en wel het ethische type (cf. Van Eemeren e.a. 1986, type 8):

“(...) ik voel mij als iemand die in het Concertgebouworkest speelt waarvan het spel bekritiseerd wordt door een lid van een plaatselijke harmonie in een wel heel klein dorpje.” (Verkuyt 2005)

Verschillende leden van de Werkgroep hebben gebruik gemaakt van het ontduiken van de bewijslast (cf. Van Eemeren e.a. 1986, type 18). Zo stelt Verkuyt (2005):

“(...) ik zal ongetwijfeld veel woorden blijven schrijven zoals ik dat gewend ben. De regels uit het Groene Boekje zijn ook niet bedoeld voor direct gebruik bij het schrijven. (...) In dit stuk voel ik me ook door geen enkel voorschrift uit de Werkgroep Spelling gebonden. Dat mag ook, want er is geen enkele sanctie op het overtreden van de spellingwet, maar dat dringt niet goed tot de protesterenden door. Men protesteert alsof men te maken heeft met Guantánamo Bay, terwijl alleen overheid en onderwijs er echt mee te maken hebben. Ook zonder sancties.”

Commentaar:

Natuurlijk bestaan er geen sancties in de strafrechtelijke sfeer, maar wel in de sfeer van schoolcijfers en later – na school – bestaan er ook andere sociale sancties.

6. Evaluatie

Terugblik op het voorafgaande. Waar zit nu de kern van de tegenstand tegen de spellingaanpassing van 2005? Alles overziende lijkt mij het centrale punt dat er na tien jaar weer iets verandert, terwijl dat niet de bedoeling was. De concrete punten waartegen het verzet zich richt(te) zijn deels reëel, deels niet, maar geen van alle van echt groot belang. Het gaat toch vooral om het al dan niet plaatsen van een hoofdletter of een liggend streepje. Geen van beide punten raakt de kern van onze spelling. Daarenboven is de kwantiteit van de verandering gering, zeker gemeten in tokens.

Naast dit centrale punt van ergernis over alweer een verandering, hoe klein ook, speelt duidelijk nog een tweede aspect een rol: blijvend verzet tegen de regeling van de tussen-*n*, die intussen al tien jaar oud is, maar kennelijk nog steeds niet algemeen geaccepteerd. In dat opzicht heeft Verkuyl gelijk als hij stelt dat deze “opstand” tien jaar te laat komt. Nu was er tien jaar geleden tegen die tussen-*n*-beregeling ook al veel verzet, dat geluwd leek maar nu als een veenbrand weer bovengronds blijkt te komen.

Het eerste bezwaar van de tegenstanders kan ik volledig onderschrijven: een spellingaanpassing om de tien jaar is veel te frequent. Die was dan ook niet gepland. Waarom die toch heeft plaatsgevonden, wil ik graag – in enigszins speculatieve zin – bespreken in paragraaf 7.

Het tweede bezwaar, de regeling voor de tussen-*n*, onderschrijf ik maar ten dele. Daar zal ik verderop in deze paragraaf bij de behandeling van leerbaarheid, leesbaarheid en sociale aanvaardbaarheid op terugkomen.

De verdediging van de aangepaste spelling bestaat uit drie elementen: (1) de spelling is systematischer geworden, dat wil zeggen dat de regels duidelijk zijn en consequenter worden toegepast; (2) er is meer rekening gehouden met de resultaten van recent psycholinguïstisch onderzoek en (3) er is rekening gehouden met empirisch vast te stellen spontane ontwikkelingen.

Ik denk zeker dat de regels consequenter worden toegepast, ook de regels die men veranderd heeft. Een voorbeeld ter illustratie: de namen van tijdperken moesten volgens de oude regel met een hoofdletter worden geschreven. Dat gebeurde evenwel niet consequent (cf. o.a. *oudheid* en *prehistorie*). De nieuwe regel wordt wel consequent toegepast. In die zin zal de spelling gemakkelijker leerbaar geworden zijn.

Dat er rekening is gehouden met resultaten van recent psycholinguïstisch onderzoek en met spontane ontwikkelingen vermag ik niet te zien, zoals ik in paragraaf 5 al heb aangegeven.

Daarnaast hebben de voorstanders erop gewezen dat het zeer nadelig is dat er nu twee spellingen naast elkaar bestaan (de ‘Groene’ en de ‘Witte’), in elk geval in Nederland, ook al zijn de verschillen gering.

Argumentatie over spellingveranderingen

De discussie tussen voor- en tegenstanders, voor zover daar al sprake van geweest is, ging voornamelijk over de consequentie of ‘logica’ van bepaalde gemaakte keuzes. Het protest tegen de frequentie van de verandering is door de voorstanders van de nieuwe regeling verdedigd door die verandering goeddeels te ontkennen (zie o.a. het voorwoord bij het Groene Boekje) of te bagatelliseren.

Wat verder bij beide partijen opvalt is het gemiddeld lage niveau van de discussie. Nu zijn we van kranten op dit gebied wel wat gewend, maar ook de deskundigen sloegen nogal vaak de plank behoorlijk mis. Zo schermde enkele tegenstanders (Daniëls, De Bruijn) met het ‘feit’ dat de spelling van de tussen-*s* ook vrij is en dat dat daarom met de tussen-*n* ook wel moet kunnen. De juiste analogie met de tussen-*s* is uiteraard de vraag of je een *sjwa* uitsprekt, dus of het *fietsrek* is of *fietsenrek*, *oogpotlood* of *ogenpotlood*. Die keuze is in de spelling niet beregeld, want die is een kwestie van morfologie.

De leden van de Werkgroep Spelling bleven vaak steken in de ontkenning dat er regels (op één na natuurlijk) veranderd waren en namen ten slotte hun toevlucht tot het bagatelliseren van de hele operatie: niemand is toch verplicht zich aan de regels te houden.

Evaluatiemaatstaf. Een goed spellingsysteem moet leerbaar zijn, bruikbaar (voor de geoefende schrijver en lezer) en het moet maatschappelijk geaccepteerd worden (cf. Booijs e.a. 1979, H. 5). Deze drie eisen zijn niet hiërarchisch ten opzichte van elkaar geordend. Een goed spellingsysteem moet aan alle drie de eisen voldoen. Wel is verdedigbaar dat de bruikbaarheid nog belangrijker is dan de leerbaarheid. Dat laatste was meestal het standpunt van degenen die zich keerden tegen spellingverandering omwille van de grotere leerbaarheid. De voorstanders van verandering hechtten juist meer waarde aan de leerbaarheid. Interessant is nu de vraag in hoeverre de laatste wijzigingen gemeten aan deze drie eisen voor verbeteringen of verslechtingen hebben gezorgd.

Leerbaarheid

Of een spelling goed leerbaar is hangt af van drie factoren:

- a. het aantal tekens dat geleerd moet worden;
- b. het aantal regels, de complexiteit daarvan en het aantal uitzonderingen daarop dat geleerd moet worden;
- c. de complexiteit en toepasbaarheid van de concepten waarop in a en b een beroep wordt gedaan.

ad a:

Dit punt is in de Nederlandse discussie uitsluitend van theoretisch belang. Wij hebben nu eenmaal een alfabetisch schrift en het aantal tekens staat vast op 26 of eigenlijk 27 (de *y* en de *ij* zijn verschillende tekens en de *ij* wordt als één teken beschouwd, wat o.a. blijkt uit het bestaan van de hoofdletter *IJ*).

ad b:

Hoe minder regels en hoe minder uitzonderingen daarop, hoe gemakkelijker de spelling wordt om te leren.

De spellingaanpassing van 2005 is consequenter in haar regels en kent minder uitzonderingen dan de spelling-1995. Zo is de *paardebloem*-uitzondering geschrapt, worden alle tijdperken met een kleine letter geschreven, is bij de samenstellingen met afkorting helder geregeld wanneer er wel of geen streepje geplaatst moet worden (uitzonderingen bestaan daar niet), etc. Sommige regels worden echter weinig consequent toegepast, zoals die voor hoofdletters bij feestdagen. In het opzicht van de leerbaarheid is er over de hele linie gezien dus sprake van een lichte vooruitgang.

Het blijvende verzet tegen de beregeling voor de tussen-*n* hangt ongetwijfeld gedeeltelijk samen met het grote aantal uitzonderingen dat deze regel kent en met de complexiteit van de toe te passen regel. Van die uitzonderingen is er weliswaar eentje geschrapt, maar dat is kennelijk nog niet genoeg. De uitzondering die verwijst naar een unieke referent (*zonnestralen*) was gemakkelijk te schrappen geweest. Temeer omdat we hier te maken hebben met een rudimentaire rest van de oude semantische regel voor de tussen-*n*. Uit onderzoek (Neijt en Zuidema 2004) blijkt dat met name de uitzonderingen zorgen voor problemen bij de toepassing van de tussen-*n*-regel.

De toe te passen regel is complex. Je moet minstens vier denkstappen (1. Is het een samenstelling? 2. Is het eerste deel een substantief? 3. Eindigt het enkelvoud op een *-e*, uitgesproken als *sjwa*? 4. bestaat er een meervoud op *-n*?) zetten om tot de juiste beslissing te komen. Er zou winst geboekt kunnen worden door de woorden die eindigen op een *sjwa*, geschreven als *e* hetzelfde te behandelen als woorden die op iets anders eindigen. Dan zou je de regel kunnen invoeren dat alle woorden die een meervoud kennen op *-en* in de substantivische samenstellingen waarin een *sjwa* gehoord wordt, ook *-en* krijgen. Dat scheelt in elk geval één denkstap (de derde).

ad c:

Voor het toepassen van de spellingregels moet je inzicht hebben in de daarbij gehanteerde concepten, zoals foneem, lettergreep, woord, woordopbouw, zin, getal, persoon, tijd, woordsoort, type zinsdeel etc.

Een aantal van die begrippen is moeilijk toegankelijk, ook al beseffen met succes gealfabetiseerden dat niet meer altijd. Zo is het segment foneem voor een analfabeet nog zeer complex (vgl. o.a. Lüdtkke 1969, Savin en Bever 1970, Morais et al. 1979), moeilijker dan het segment syllabe. Sommige concepten blijven erg moeilijk voor veel taalgebruikers, zoals het verschil tussen een persoonvorm en een participium, dat bij onze werkwoordspelling een grote rol speelt. Andere concepten zijn vaag, zoals 'mate van ingeburgerd zijn' (was relevant bij de schrijfwijze van afkortingen) of 'nog als Frans worden ervaren' (relevant bij de schrijfwijze van aan het Frans ontleende woorden).

De meeste concepten die in de spelling reeds een rol speelden, doen dat nog steeds in de spelling-2005. Er zijn enkele nieuwe bijgekomen.

Het begrip 'volkerennaam' speelt nu een rol. Dat vereist uiteraard enige encyclopedische kennis. Die kennis komt echter in de plaats van het begrip 'afgeleid van een geografische naam', dat vroeger bepaalde of er al dan niet een hoofdletter geschreven moest worden. Nu

Argumentatie over spellingveranderingen

moet je dus weten dat de *Kelten* een volk zijn, vroeger moest je weten of *Keltië* bestaat. Wat de zaak hier wel compliceert is dat men de naam van een groep volkeren juist weer met een kleine letter schrijft: *zigeuner*. Niet alleen vereist deze verfijning extra kennis, bovendien is de toepassing ervan (zie *Kelten*) dubieus.

Voor de juiste plaatsing van het koppelteken moet je tegenwoordig weten of een afkorting nog als afkorting wordt uitgesproken of als gewoon woord, zoals respectievelijk *vwo* en *havo*. Los van een enkel twijfelgeval is dit concept niet moeilijk toegankelijk, in elke geval simpeler dan ‘mate van inburgering’.

Voor de juiste plaatsing van het koppelteken moet je ook weten of een samenstelling neven- of onderschikkend is. Nu speelde dat onderscheid in de spelling al een rol bij de schrijfwijze van bijvoorbeeld *woon-werkverkeer* vs. *verkeersbestemmingsplan*. Dit onderscheid wordt nu echter ook toegepast bij samenstellingen van het type *sociaal-realistisch* vs. *sociaalpsychologisch*. Bij dit type woorden doen zich toepassingsproblemen voor.

Er zijn dus twee concepten geschrapt en twee andere bijgekomen; één concept is eenvoudiger dan het oude. Eén concept heeft een ruimere toepassing gekregen die nogal lastig is.

Het blijvende verzet tegen de beregeling van de tussen-*n* hangt waarschijnlijk ook samen met een lastig toepasbaar concept. De regel voor de plaatsing van de tussen-*n* bij woorden die eindigen op een sjwa, geschreven als *e*, vereist dat de taalgebruiker weet of er (ook) een meervoud op *s* bestaat. Dat is vaak moeilijk, vooral omdat er ten aanzien van die meervoudsvorming nogal wat verschuiving optreedt. Ook de samenstellers van de Woordenlijst van 1995 hebben daar nogal mee geworsteld (zie o.a. een fout als *gildenmeester*). Op dit punt is er niets veranderd.

Bruikbaarheid. De bruikbaarheid van een spellingsysteem voor de schrijver hangt deels samen met dezelfde criteria die ook gelden voor de leerbaarheid. Daarnaast is voor de schrijver een vast woordbeeld van groot belang (zie voor het Nederlands Assink 1983, Verhoeven 1985, later uitgebreid herbevestigd door Daems, Frisson en Sandra, o.a. in Frisson en Sandra 2002). De effecten van de huidige spelling op het vaste woordbeeld behandel ik echter slechts (om een doublure te voorkomen) bij de bruikbaarheid voor de lezer. De opmerkingen daar kunnen echter m.m. ook op de schrijver worden toegepast.

De bruikbaarheid van een spelling voor de lezer is vooral afhankelijk van het vaste woordbeeld (voor het Nederlands al bewezen in Van Heuven en Birkenhäger 1983, Van Heuven 1985 en Reitsma 1983) en van de expressiviteit (Klima 1972).

Het vaste woordbeeld leidt tot twee eisen: dat elk woord(deel) steeds hetzelfde geschreven wordt, ongeacht variaties in de uitspraak (o.a. ten gevolge van assimilatie of devoicing aan het wordeinde) en visueel helder begrens is; de expressiviteit eist dat de lezer maximale informatie krijgt over de vraag met welk lexical item hij te maken heeft (geen homografen) en in welke grammaticale functie.

Onze regel van gelijkvormigheid draagt bij aan het ideaal van het vaste woordbeeld. De regel zorgt ervoor dat de spelling abstraheert van assimilatie, devoicing en zelfs elisie (we schrijven *postzegel*, maar zeggen [poseegul]: de verdwenen [t] wordt vanwege de gelijkvormigheid toch geschreven). De regels voor de plaatsing van het koppelteken en de apostrof zorgen voor heldere begrenzingen van in potentie verwarrende combinaties.

Het ideaal van de expressiviteit wordt in onze spelling gediend door de regel van de etymologie, waardoor bijvoorbeeld de homofonen *ijs* en *eis* geen homografen zijn, en door de regel van de analogie, die ervoor zorgt dat we bijvoorbeeld bij *bepaalt* en *bepaald* kunnen zien of we met een finiete vorm of met een participium te maken hebben. Ook het plaatsen van hoofdletters kan bijdragen tot de vermindering van het aantal homografen (bijv. *Krijt* vs. *krijt*) evenals het gebruik van diakritische tekens (bijv. *appel* vs. *appèl*).

De tussen-*n*-regeling van 1995 heeft bijgedragen tot meer gelijkvormigheid. Bij de uitspraak [krantu] hoorde voortaan nog maar één grafeem: *kranten* in plaats van de oude twee *krante* en *kranten*. De opheffing van de *paardebloem*-uitzondering heeft de gelijkvormigheid dus een klein beetje verbeterd. De veranderingen bij de plaatsing van het liggend streepje, zoals met name in *viceadmiraal* e.d. en ook in gevallen als *sociaalgeografisch* hebben de heldere begrenzing niet bevorderd. Ook het niet plaatsen van het streepje in gevallen als *would-beschrijver*, dragen niet bij aan een helder woordbeeld.

De expressiviteit heeft gewonnen bij het plaatsen van hoofdletters bij de namen van volkeren (*vandaal* vs. *Vandaal*), maar weer verloren bij de schrapping van de hoofdletter bij de namen van tijdperken (*krijt* vs. *Krijt*). De expressiviteit is ook verminderd door de schrapping van het accent grave in *appèl* en die van het streepje in bijvoorbeeld *Rode-Kruiszuster*. Aan het zinsbegin ontstaat er ambiguïteit.

In dit kader is het interessant ook de tussen-*n* te bekijken. Veel mensen hadden bezwaar tegen woorden als *pannenkoek* en *gedachtewisseling*, omdat de spellingen daarvan voor hen suggereren dat we met meerdere pannen, respectievelijk één gedachte te maken hebben. Dat wil zeggen dat hier dus sprake lijkt van expressiviteit, maar eentje die de lezer op het verkeerde been zet. Uit onderzoek van Schreuder, Neijt, Van der Weide en Baayen (1998) blijkt dat de lezers in die tijd de tussen-*n* nog associëren met meervoud, de *-e* met enkelvoud. Een herhalingsonderzoek van Neijt, Schreuder en Baayen (2004) laat zien dat dit effect reeds sterk verminderd is. Waarschijnlijk zal de associatie van tussen-*n* met meervoud dus langzaam verdwijnen. Deze tendens zal nog worden versterkt als men de uitzondering voor de woorden met een unieke referent (*maneschijn*) opheft. Dat is geen probleem: noch voor 1995, noch daarna associeerde iemand een *herenfiets* met een tandem of een *boerenbedrijf* met een sovchoze.

Alles op een rijtje zettend, kunnen we ten aanzien van de bruikbaarheid voor de lezer vaststellen dat er een lichte achteruitgang is opgetreden.

De verandering in de bruikbaarheid voor schrijver en lezer houden elkaar wel ongeveer in evenwicht: voor de schrijver een lichte vooruitgang, voor de lezer een lichte achteruitgang. Daarbij moet wel worden opgemerkt dat een verandering, hoe gemotiveerd ook, altijd leidt tot het moeten wennen aan een nieuw woordbeeld, wat zowel voor de schrijver als voor

Argumentatie over spellingveranderingen

de lezer nadelig is. Daarom moet je aan de spelling ook pas iets veranderen als de winst in leerbaarheid en bruikbaarheid ruimschoots opweegt tegen het nadeel van het veranderde woordbeeld.

Een belangrijk argument van de culturele elite tegen spellingverandering is dat die oudere literatuur in een klap ouderwets maakt. Dat zou verklaren waarom Nederlandstaligen weinig oudere Nederlandse literatuur lezen, terwijl dat in de ons omringende culturen geheel anders zou zijn. Dit argument klinkt redelijk, maar het lijkt mij toch goed er een paar kanttekeningen bij te maken, vanwege de grote rol die dit argument speelt in de discussie.

Twee feiten staan vast: (1) de spelling is de afgelopen eeuw tamelijk ingrijpend veranderd en (2) de meeste Nederlandstaligen lezen weinig oudere Nederlandse literatuur. Allereerst moeten we ons dan de vraag stellen of er wel een oorzakelijk verband tussen die twee feiten is aan te wijzen en als dat zo is, dan moeten we vervolgens de richting van dat verband vaststellen.

Een aantal feiten pleit tegen de aanwezigheid van een dergelijk causaal verband:

1. Er zijn twee andere plausibele verklaringen voor het niet lezen van oudere, Nederlandse literatuur:
 - a. De (oudere) Nederlandse literatuur heeft nou eenmaal niet het peil van de Engelse, Franse of Russische.
 - b. Oudere Nederlandse literatuur spreekt door de afwijkende schrijfstijl en de verouderde thematiek veel hedendaagse lezers niet meer aan.
2. Vanuit het gepostuleerde causale verband zou je verwachten dat de volgende drie voorspellingen juist zijn:
 - a. Oudere Nederlandse literaire producten die niet gelezen worden, maar vooral beluisterd, zoals toneelstukken, zijn nog wel succesvol.
 - b. Als een literair werk herspeld is, dan is het wel succesvol.
 - c. De grote cesuur tussen wat men nog wel leest en wat niet meer, ligt in 1947 (het jaar van de grote spellingverandering): oudere romans van Vestdijk leest men niet meer, de jongere nog wel.

Hooft of Vondel worden niet vaak meer gespeeld, ook herspelingen worden weinig gelezen en de cesuur van 1947 bestaat volgens mij niet. Een jaar of veertig geleden lag de cesuur tussen wat men wel en niet meer las rond 1880. In dat jaar is de spelling niet veranderd (weliswaar is in die tijd de spelling-DeVries en Te Winkel de facto erkend door de overheid, maar die spelling werd al vrij algemeen gebruikt en week overigens niet sterk af van haar voorganger, de spelling-Siegenbeek).

Het lijkt me dus zeer betwistbaar dat er een oorzakelijk verband bestaat tussen het wel of niet meer lezen van ouder literair werk en spellingverandering. Wel zou er een dergelijk verband denkbaar zijn tussen de verandering van de schrijftaal in bredere zin en het lezen van oudere literatuur. Onze schrijftaal is immers de laatste 150 jaar zeer ingrijpend veranderd.

Sociale aanvaardbaarheid. De sociale aanvaardbaarheid van een spelling hangt gedeeltelijk samen met de leer- en bruikbaarheid ervan. Hoe beter het daarmee gesteld is, hoe eerder men een spelling zal accepteren. Toch kunnen ook moeilijk leerbare spellingen, zoals de Engelse en de Franse, zeer algemeen geaccepteerd zijn. Naast leer- en bruikbaarheid spelen ook andere, politieke factoren een rol. Spelling is immers, net als andere aspecten van taal, niet alleen maar dienstig voor communicatie, maar evenzeer voor identificatie.

Zo kan de sociale aanvaardbaarheid van een spelling vereisen dat die nooit verandert maar evenzeer dat die zeer ingrijpend verandert. De Engelse spelling is in Engeland zelf sinds 1600 nauwelijks veranderd, terwijl men in de Verenigde Staten na de onafhankelijkheid zeer veel spellingveranderingen heeft gekend (Mencken 1963). Die drang tot verandering kwam voort uit de wil zich af te zetten tegen de voormalige kolonisator en daarmee de Amerikaanse eigenheid te onderstrepen. Overigens is van die veranderingen niet veel meer overgebleven dan enkele afwijkend gespelde woorden, sommige zeer afwijkend: *thru*, *nite*. We hebben hier dus te maken met politieke overwegingen. Ook in het Nederlandse taalgebied spelen die een rol. De Vlamingen hebben zich altijd verzet tegen een Frans aandoende spelling (*cultuur*) en de Nederlanders sinds 1945 juist tegen een spelling die ze – terecht of ten onrechte – doet denken aan Duits (*kultuur*).

Naast politieke overwegingen, afzetten tegen anderen of juist aansluiting zoeken bij anderen, steeds ten dienste van het benadrukken van eigenheid, spelen – zoals al opgemerkt – ook intrinsieke kenmerken van de spelling zelf een rol. In het Nederlands taalgebied kunnen we vaststellen dat de spelling van 1947, ondanks alle protesten destijds, vrij snel algemeen is geaccepteerd. Dat hangt waarschijnlijk samen met het feit dat het schrijven van de naamvals-*n*, in 1947 optioneel gemaakt, erg moeilijk was voor vrijwel iedereen, ook voor de zeer ontwikkelden. Je moest namelijk niet alleen elke zin ontleden, maar ook van elk *de*-woord weten of het mannelijk of vrouwelijk was. Vaak moest men dat opzoeken. Vandaar dat van de optie om de naamvallen te blijven schrijven nauwelijks gebruik gemaakt is.

De geringere acceptatie van de spelling-1995 is vanuit die optiek ook gemakkelijk te verklaren. Tegen het opwaarderen van de voorkeurspelling bestond nauwelijks bezwaar, maar wel tegen de nieuwe beregeling van de tussen-*n*. De oude regeling was weliswaar zeer moeilijk voor de schrijver, met name vanwege het gebruik van het lastige concept ‘noodzakelijk meervoud’, maar de nieuwe beregeling was ook (te) moeilijk vanwege de complexe regel met veel uitzonderingen die bovendien voor velen een verkeerde expressiviteit had.

De geringe acceptatie in Nederland van de huidige regeling zal deels wel samenhangen met spellinginterne factoren, maar toch vooral met de frequentie van de verandering, al na tien jaar, en met het gevoel dat men beetgenomen is. De discussie in de pers beperkt zich goeddeels tot Nederland. Waarom de acceptatie in Vlaanderen minder problematisch is verlopen is onduidelijk. In paragraaf 7 zal ik daar enkele speculatieve opmerkingen over maken.

Een andere vraag die vanuit de sociale aanvaardbaarheid interessant is, is de mate van variatie die er in een spelling mag bestaan. Uit onderzoek van Heyne en Hofmans (1988, p. 101) blijkt dat onder mensen die beroepshalve veel met taal te maken hebben de toenmalige

variatiemogelijkheden bij bastaardwoorden (*c* vs. *k*, *kw* vs. *qu*, etc.) vrijwel unaniem als zeer onwenselijk werden beschouwd. Dat is ook een van de redenen geweest die variatie af te schaffen. Tegen die afschaffing, door opwaardering van de voorkeurspelling, is nauwelijks bezwaar gemaakt. Het is goed dit te beseffen als men spreekt over variatiemogelijkheden bij de tussen-*n*. Wil men die wel? Natuurlijk valt het verschil tussen wel of geen *n* minder op dan een verschil tussen bijvoorbeeld *c* en *k*, die ook de woordcontour verandert. Maar ik vermoed toch dat de taalgebruiker houvast wil en geen keuze. Verder onderzoek kan de juistheid van deze veronderstelling aantonen of onderuit halen.

7. Uitleiding

De vraag waar we nu voor staan is: hoe verder? Is het erg dat het Groene en het Witte Boekje elkaars concurrenten zijn, dat Nederland en Vlaanderen uit de pas lopen? Hoe moet in de toekomst, over tien jaar, een herhaling van dit drama voorkomen worden?

Laat ik voorop stellen dat het Witte en het Groene Boekje maar weinig van elkaar verschillen. Het enige wat grotere verschil is de beregeling van de tussen-*n*. Dat een aantal Nederlandse kranten en weekbladen de Witte Spelling volgt, zal dus nauwelijks opvallen, tenzij de praktijk van het spellen van de tussen-*n* weer zou gaan lijken op de praktijk van voor 1995. Voor dat laatste heb ik geen evidentie gevonden. Dat betekent tevens dat er geen sprake is van een echte kloof tussen Nederland en Vlaanderen.

Ik zou het volgen van het Witte Boekje, op een enkel punt na (zoals tijdperken met een hoofdletter) ontraden. Het is namelijk, zoals hierboven al beschreven, een tamelijk slordig product. Het belangrijkste verschil met het Groene Boekje, de schrijfwijze van de tussen-*n*, is zeer onvolledig uitgewerkt.

Het relatief grote enthousiasme voor het Witte Boekje kan niet anders gezien worden dan als een soort proteststem. Men voelde zich beetgenomen door de voorgestelde veranderingen in het Groene Boekje en nam daarom zijn toevlucht tot een alternatief dat een aantal van die veranderingen, maar lang niet alle, terugdraait en dat bovendien een gemakkelijk en sympathiek ogend voorstel doet voor de tussen-*n*. Waarom het verzet zich heeft beperkt tot Nederland is onduidelijk. Een paar speculaties.

In Vlaanderen is men in het algemeen meer geporteerd voor spellingaanpassing dan in Nederland. Dat bleek bijvoorbeeld al voor de Tweede Wereldoorlog toen een Nederlands-Belgische commissie de plaatsnamen heeft aangepast aan de toen vigerende spelling. Dat leidde tot spellingen als *Bokstel*, *Kuik* en *Kapellen*. In België zijn dergelijke schrijfwijzen voor plaatsen in België overgenomen (*Kapellen*), in Nederland zijn uiteindelijk *Bokstel* en *Cuijk* gehandhaafd. In de spellingcommissie die de Woordenlijst van 1954 heeft samengesteld waren de Belgen geneigd tot verdere vernederlandsing van de spelling van bastaardwoorden, terwijl de Nederlanders zich daartegen verzetten.

Nederlanders hebben volgens velen eerder dan Belgen de neiging principieel stelling te nemen als ze het ergens niet mee eens zijn. Belgen zullen eerder het formele protest ach-

terwege laten, maar vervolgens hun eigen gang blijven gaan: de ‘calvinistische’ versus de ‘katholieke’ houding.

Tenslotte zou een rol gespeeld kunnen hebben dat de apologie van het Groene Boekje in België (cf. Daems 2005) rationeler en minder arrogant van toonzetting was dan in Nederland (cf. o.a. Verkuyl 2005). Maar het blijft speculeren.

Hoe moet nu een dergelijk protest over tien jaar, bij de volgende update, worden voorkomen?

Daartoe is het goed ons af te vragen waarom men zich dit keer niet heeft beperkt tot het updaten van de woordenlijst, het rechtzetten van fouten en het invullen van de grijze zone. Ik zie daarvoor als belangrijkste reden dat de Werkgroep Spelling is samengesteld uit in het algemeen gerenommeerde (emeriti-)hoogleraren, waarvan er overigens slechts twee spellingdeskundige zijn in de eigenlijke zin van het woord. Voor een dergelijk gezelschap is het alleen maar updaten van een woordenlijst en fouten verwijderen natuurlijk een wel erg simpele en weinig prestigieuze taak. Gelukkig kan men het verwijderen van fouten (en dus ook inconsequenties) gemakkelijk wat ruimer opvatten, wat zeker ook geldt voor het invullen van de grijze zone. Van die mogelijkheden heeft men ruimschoots – te ruim – gebruik gemaakt. De werkgroep zou dus moeten bestaan uit een ander type mensen. Maar wat voor type(n)?

Dat hangt in de eerste plaats af van wat men over tien jaar gaat doen. Ik zie daarvoor in beginsel drie mogelijkheden:

1. Men ziet af van een nieuwe versie om de tien jaar van het Groene Boekje en wacht nog een jaar of veertig;
2. Men beperkt zich strikt tot het toevoegen van nieuwe woorden en eventueel het schrappen van verouderde woorden;
3. Men wil tegemoet komen aan de reële bezwaren tegen de regeling van 2005 en tegen aspecten van de beregeling van de tussen-*n*, en ontwerpt dus een vernieuwd Groen Boekje waarin die bezwaren zijn ondervangen.

ad 1:

Dit is misschien wel de meest pragmatische oplossing. Toch zou ik daar geen voorstander van zijn. Het is goed dat een woordenlijst om de zoveel tijd wordt bijgewerkt, zoals dat ook met woordenboeken gebeurt. Het zou jammer zijn als door de recente ervaringen dit goede voornemen zou worden verlaten.

ad 2:

Deze optie lijkt me reëel, immers het wegwerken van fouten en inconsequenties en het vullen van de grijze zone is nauwelijks nog aan de orde. Het nadeel is wel dat de echt gemotiveerde bezwaren tegen de huidige regeling niet worden weggenomen. Bij deze optie hoeft de Werkgroep Spelling niet te bestaan uit spellingdeskundigen, maar eerder uit lexicografen. Waarschijnlijk is trouwens één persoon wel genoeg. De enige activiteit waarvoor enig orthografisch inzicht nodig is, is het vaststellen van de spelling van nieuwe woorden afkomstig uit een taalgebied met een ander schrift. Een klankbordgroep kan nuttig zijn, enerzijds voor het aandragen van nieuwe woorden (denk daarbij aan journalisten, ambtenaren en taaladviseurs), anderzijds voor het bijwerken van de inleiding (denk daarbij aan leerkrachten).

ad 3:

Deze optie heeft mijn voorkeur. Tegelijk is hij het meest risicovol. De Werkgroep Spelling zou in dit geval moeten bestaan uit een of meer spellingdeskundigen, lexicografen en taaladviseurs, dus niet uit taalkundigen die verder geen specifieke kennis op dit gebied bezitten. Een groep van drie lijkt me overigens voldoende. De opdracht zal zeer scherp omschreven moeten zijn en de Nederlandse Taalunie zal er ook streng op moeten toezien dat men zich echt aan die opdracht houdt. Ik zou geen leerkrachten of journalisten in een dergelijke Werkgroep opnemen, wel in een klankbordgroep, met hetzelfde doel als onder ad 2.

Ik ben ervan overtuigd dat de Nederlandse Taalunie de Nederlandstalige gemeenschap een goede dienst zou bewijzen als zij over een aantal jaren, zo rond 2012, een Werkgroep en een klankbordgroep zou instellen zoals hierboven onder ad 3 omschreven. Dat er dan bij het verschijnen van het volgende Groene Boekje geen enkel protest meer te horen zal zijn, is ongetwijfeld een illusie, maar waarschijnlijk blijft een ‘opstand’ dan uit en zal binnen vrij korte tijd de nieuwe regeling in de praktijk geaccepteerd blijken, zoals dat ook na 1947 het geval was.

★ Ik dank Anneke Neijt, Peter Jan Schellens en de beide referenten voor hun zeer nuttige commentaar bij een eerdere versie van dit artikel.

Bibliografie:

- Algemene Nederlandse Spraakkunst* (1987). (red. W. Haeseryn, K. Romijn, G. Geerts, J. de Rooij & M.C. van den Toorn). 2^e herz. ed. Groningen / Deurne: Martinus Nijhoff / Wolters Plantyn.
- Assink, E.M.H. (1983).** *Leerprocessen bij het spellen. Aanzet voor de verbetering van de werkwoordsdidactiek*. Proefschrift Rijksuniversiteit Utrecht.
- Booij, G.E., Hamans, C., Verhoeven, G., Balk, F. & Minnen, Ch. H. van (1979).** *Spelling*. Groningen: Wolters-Noordhoff
- Daems, F. (2005).** *Spelling 2005 – de essentie*. <http://taalunieversum.org/spelling/reacties/>
- Daniëls, W., Kleef, B. van & Wingerden, W. van (2006).** Spellingregels in het Groene Boekje zijn niet volledig. *de Volkskrant* 16-08-2006.
- Eemeren, F.H. van, Grootendorst, R. & Kruiger, T. (1986).** *Argumentatieleer 2. Drogredenen*. Groningen: Wolters-Noordhoff.
- Frisson, S. & Sandra, D. (2002).** Determinanten van werkwoordfouten in de Nederlandse spelling. Een experimenteel onderzoek bij jonge en ervaren spellers. *Nederlandse taalkunde* 7, 127-141.
- Geerts, G., Broeck, J. van den & Verdoodt, A. (1977).** Successes and failures in Dutch spelling reform. In: *Advances in the creation and revision of writing systems* (red. J.A. Fishman). The Hague: Mouton.
- Groene Boekje, het. Wordenlijst Nederlandse Taal* (2005). Tiel / Den Haag: Lannoo / Sdu.
- Heestermans, H. (2005).** De spelling wordt slechts onlogischer. *de Volkskrant* 19-12-2005.
- Heuven, V. van (1985).** Invloed van de spelling op het lezen. In: *Visies op spelling* (red. E. Assink & G. Verhoeven). Groningen: Wolters-Noordhoff.
- Heuven, V. van & Birkenhäger, M. (1983).** Het gelijkvormigheidsbeginsel in de Nederlandse spelling, vloek of zegen? *De nieuwe taalgids* 76, 406-421.
- Heyne, G. & Hofmans, M. (1988).** *Speling in de spelling. Rapportage van het publieksonderzoek en het professionelenonderzoek ‘Spellingvoorkeuren van Nederlanders en Vlamingen’*. Tilburg: IVA.

Ideeëloos. *NRC Handelsblad* 18-10-2005.

Kleef, B. van (2005). Van pannenkoek- naar appelspelling, dat wordt te dol. *de Volkskrant* 17-12-2005.

Klein, M. (2005). Een leugen en heel vreemde spellingen in het nieuwe Groene Boekje. *Vaktaal, tijdschrift van de landelijke vereniging van neerlandici* 18, nr. 2/3, 2-4

Klima, E.S. (1972). How alphabets might reflect language. In: *Language by ear and by eye. The relationships between speech and reading* (red. J.F. Kavanagh & I.G. Mattingly). Cambridge (MA) / London: MIT Press.

Kollewijn, R.A. (1891). Onze lastige spelling. Een voorstel tot vereenvoudiging. In: R.A. Kollewijn (1916). *Opstellen over spelling en verbuiging*. 3^e ed. Groningen: Wolters.

Lütke, H. (1969). Die Alphabetschrift und das Problem der Lautsegmentierung. *Phonetica* 20, 147-173.
Media vormen front tegen nieuwe spelling. *de Volkskrant* 17-12-2005.

Mencken, H.L. (1963). *The American language*. New York: Knopf.

Morais, J., Cary, L., Alegria, J. & Bertelson, P. (1979). Does awareness of speech as a sequence of phones arise spontaneously? *Cognition* 7, 323-331.

Neijt, A., Schreuder, R. & Baayen, H. (2004). Seven years later. The effect of spelling on interpretation. *Linguistics in the Netherlands 2004* 21, 134-145

Neijt A. & Zuidema, J. (2004). De tussenletters *e* en *en*: veranderen we de goede kant uit? In: *Schatbewaarder van de taal* (red. J. De Caluwe, G. De Schutter, M. Devos en J. Van Keymeulen). Gent: Academia Press
Porknokker is nu een Nederlands woord. *NRC Handelsblad* 26-04-2005.

Reinsma, R. (2005). Commissie Stiekem II. *Taalactief* 6, 3.

Reitsma, P. (1983). *Phonemic and graphemic codes in learning to read*. Proefschrift Vrije Universiteit.

Renkema, J. (2006). *Geef de spelling wat speling*. Den Haag: Sdu.

Savin, H.B. & Bever, T.G. (1970). The nonperceptual reality of the phoneme. *Journal of verbal learning and verbal behavior* 9, 295-302.

Schellens, P.J.M.C. (1985). *Redelijke argumenten. Een onderzoek naar normen voor kritische lezers*. Proefschrift Rijksuniversiteit Utrecht.

P.J. Schellens & Verhoeven, G. (1994). *Argument en tegenargument. Een inleiding in de analyse en beoordeling van betogende teksten*. 2^e herz. ed. Groningen: Martinus Nijhoff.

Schreuder, R., Neijt, A., Weide, F. van der & Baayen, R.H. (1998). Regular plurals in Dutch compounds: linking graphemes or morphemes? *Language and cognitive processes* 13, 551-573
Spellingwijzer Onze Taal (1998). (red. J. Renkema e.a.). Amsterdam-Antwerpen / Groningen: Contact / Wolters-Noordhoff.

Stroop, J. (2005). De terreur van de spelling. *De Groene Amsterdammer* 20-05-2005.

Verhoeven, G. (1979). De orthographia non est disputandum? *Tijdschrift voor taalbeheersing* 1, 193-197.

Verhoeven, G. (1985a). *De strategieën van de speller. Een analyse van het spellingvraagstuk*. Proefschrift Rijksuniversiteit Utrecht.

Verhoeven, G. (1985b). Spellinghervorming? Overzicht en evaluatie van de argumenten voor en tegen een spellinghervorming. In: *Visies op spelling* (red. E. Assink & G. Verhoeven). Groningen: Wolters-Noordhoff.

Verhoeven, G. (2005). Woordenlijst Nederlandse taal (signalering). *Tijdschrift voor taalbeheersing* 27, 331-333.

Verhoeven, G. (2006). Waarom spellingaanpassing? *Taalactief* 7, 16.

Verkuy, H. (2005). *Moet het Nederlands af en toe naar de kapper?* Siegenbeeklezing, 24-11-2005. <http://taalunie-versum.org/taal/spelling/>

Webcongres: Kunnen we de spelling niet met rust laten? *NRC Handelsblad* 15-10-2005

Witte Boekje, het. Spellinggids van het Nederlands (2006). Utrecht: het Spectrum.

Woordenlijst Nederlandse taal (1995). Den Haag / Antwerpen: Sdu / Standaard.

Woordenlijst van de Nederlandse taal (1954). 's-Gravenhage: Staatsdrukkerij en uitgeversbedrijf / Martinus Nijhoff.

Zo'n tussen-n leidt maar tot spookspelling. *de Volkskrant* 13-10-2005.

De interviewer als recipiënt

Response tokens in gestandaardiseerde survey interviews

Inleiding¹

Survey interviews worden geacht volgen een vast stramien te verlopen; de interactie dient gestandaardiseerd, voorspelbaar en in elk gesprek hetzelfde te zijn. Interviewers worden geïnstrueerd de vragen precies zo voor te lezen als ze geschreven staan en ze leren ook om elk antwoord hetzelfde te behandelen. Iedereen die wel eens aan een survey interview heeft deelgenomen, zal zich vooral een saai gesprek herinneren waarin vragen en antwoorden elkaar opvolgen volgens een inflexibel script. Als die gesprekken zo voorspelbaar zijn, waarom wordt er dan onderzoek naar gedaan?

Uit voorgaande studies blijkt dat interviewers en respondenten wel degelijk meer doen dan alleen maar vragen oplezen en antwoorden formuleren. Ze initiëren beiden repairs (Moore en Maynard, 2002), bevestigen ontvangst van elkaars woorden (Marlaire en Maynard, 1990), en doen extra interactioneel werk om het gesprek zo vloeiend mogelijk te laten verlopen (Houtkoop-Steenstra, 2000). Onderzoek naar de interactie in survey interviews is er veelal op gericht uit te zoeken waar standaardisering het vraag-antwoord proces belemmert, maar ook waar minder gestandaardiseerd gedrag van de participanten de kwaliteit van de antwoorden vermindert dan wel verbetert.

Dit artikel zet de bestaande onderzoekslijnen voort en beschrijft in detail hoe interviewers in gestandaardiseerde survey interviews het response token 'ja' (en het negatieve equivalent 'nee') gebruiken. Ik stel 'nee' gelijk aan 'ja' omdat blijkt dat interviewers en respondenten deze tokens inderdaad als gelijkwaardig behandelen (maar zie Mazeland, 1990, en Jefferson,

Samenvatting

Interviewers in gestandaardiseerde survey interviews gebruiken het response token 'ja' (en het negatieve equivalent 'nee') veelvuldig. Dit artikel beschrijft de verschillende functies die 'ja' kan hebben in de interactie. Het response token wordt ingezet als erkenning (acknowledgement) van iets dat geen antwoord bevat; als receipt/continuer na een antwoord in een lijst van antwoorden; als receipt token ter afsluiting van een uitgebreide vraag-antwoord sequentie; en in de derde positie van de laatste vraag-antwoord sequentie in een samenhangende serie vragen. Veel onderzoeksbureaus accepteren het gebruik van dit response token en achten het neutraal. Het blijkt dat acknowledgement tokens en receipt tokens, te vinden op vrijwel dezelfde positie, te onderscheiden zijn door hun prosodische kenmerken. Het receipt token is zacht en stijgend en het acknowledgement token is luid en dalend. Respondenten oriënteren zich op de verschillende handelingen die deze tokens verrichten en passen hun antwoordgedrag hieraan in meer of mindere mate aan.

2002 voor een uitgebreide bespreking van ‘nee’ als response token). Interviewers zetten ‘nee’ in als response token na een negatief geformuleerde uiting van de respondent.

Survey interviewers gebruiken response tokens om te laten blijken hoe zij de beurt van de respondent hebben gehoord. Op verschillende sequentiële posities, en afhankelijk van de wijze waarop het token gerealiseerd wordt, kan een enkel response token verschillende functies vervullen. In dit artikel zal ik laten zien waar interviewers het response token ‘ja’ inzetten en welke handelingen zij met dit token verrichten. Daarnaast zal ik aantonen dat een en hetzelfde response token door de interviewer gebruikt kan worden om verschillende acties te verrichten, zelfs wanneer dit response token in dezelfde sequentiële positie gebruikt wordt.

1.1. Theoretische achtergrond. Survey interviews worden meestal afgenomen met behulp van een van tevoren samengestelde vragenlijst. Onderzoeksbureaus besteden veel aandacht aan het ontwerp van hun vragenlijsten, om ervoor te zorgen dat de vragen zo min mogelijk ruimte voor misverstanden laten. Daarnaast worden de interviewers getraind om zich ‘gestandaardiseerd’ te gedragen. Zij dienen de vragen woord voor woord voor te lezen, inclusief alle antwoordmogelijkheden; hen wordt aangeleerd op neutrale wijze door te vragen indien een eerste antwoord geen uitsluitsel voor een bepaalde categorie geeft; en ze krijgen vaak technieken mee om antwoorden te ‘ontvangen’ zonder daarbij te laten blijken wat ze van het antwoord vinden (zie voor een overzicht Fowler & Mangione, 1990 en Viterna & Maynard, 2002).

Het doel van deze standaardisering is dat iedere respondent dezelfde vragen beantwoordt, met dezelfde formulering, en op dezelfde manier gesteld. Als aan die voorwaarden voldaan wordt, dan kunnen verschillende antwoorden toegeschreven worden aan verschillende eigenschappen van de respondent in plaats van aan variatie in het meetinstrument (Fowler en Mangione, 1990).

Deze redenering leunt stevig op een opvatting van communicatie die men de conduit metafoor noemt. Deze metafoor beschrijft hoe communicatie bestaat uit een boodschap, een zender en een ontvanger. Na het encoderen van de boodschap verstuurt de zender deze via een medium naar de ontvanger. De ontvanger decodeert de boodschap waarna, afhankelijk van de kwaliteit van de encoding en van het gebruikte medium, de originele boodschap ontvangen is (Shannon en Weaver, 1962 en Reddy, 1979). Uit deze redenering vloeit voort dat wanneer dezelfde boodschap op dezelfde wijze geformuleerd op verschillende ontvangers (respondenten) wordt overgebracht, alle ontvangers de boodschap op dezelfde wijze zullen begrijpen.

Als een boodschap in dezelfde woorden door alle ontvangers op dezelfde wijze begrepen wordt, zoals de conduit theorie stelt, dan impliceert het dat de betekenis van woorden stabiel is. Taal staat een eindeloze hoeveelheid combinaties van eenheden toe, en iedere nieuwe structuur heeft weer een nieuwe betekenis. Maar de betekenis van zo’n structuur wordt, binnen deze opvatting van communicatie, geacht stabiel te zijn.

“Elke talige uiting (behalve wanneer structureel of lexicaal ambigu) wordt geacht een enkele semantische representatie te hebben (net zoals codes gebaseerd zijn op uitdrukkingen met enkelvoudige betekenissen), en deze semantische representatie wordt altijd geactiveerd, gebruikt en relevant gemaakt wanneer deze uitdrukking in discourse voorkomt”

(vertaald uit Linell, 1998, p. 27–28).

Het is echter gebleken dat woorden en taal allesbehalve stabiel zijn, en dit onderzoek zal dit opnieuw laten zien. De recipiënt beïnvloedt de betekenis van de boodschap niet slechts op het moment van ‘decoderen’. Hij is continue bij het communicatieproces betrokken, ook wanneer de ‘boodschap’ nog niet eens volledig ‘verstuurd’ is. Communicatie is steeds interactief en gesprekspartners staan constant met elkaar in contact in plaats van slechts op het moment dat zij hun boodschap hebben verzonden. Goodwin (1979) heeft laten zien hoe sprekers hun gesprekspartners in de gaten houden en hoe zij hun uitingen afstemmen op oogcontact met die gesprekspartners. In de door hem geanalyseerde gesprekken hadden de sprekers meer dan één mogelijke recipiënt. Wanneer een spreker zich richt tot een van de mogelijke recipiënten maar geen oogcontact met die recipiënt weet te maken, zal hij zich op een van de anderen richten. Het blijkt dat de spreker zijn uiting dan ‘onderweg’ aanpast aan deze nieuwe recipiënt. Het is dus niet zo dat sprekers een uiting waaraan zij eenmaal begonnen zijn, doorzetten zonder rekening te houden met hun gesprekspartner. Sprekers krijgen continue feedback van hun luisteraars en reageren daarop *terwijl* zij spreken.

Naast oogcontact hebben gesprekspartners ook steeds verbaal contact. Dit is zelfs het geval wanneer geen van beiden spreekt. Zoals Schegloff (1995) het formuleert, kunnen we alles in een gesprek zien als ‘actie’, ook wanneer een spreker een relevant gemaakte handeling niet uitvoert. De relevante handeling is dan ‘merkbaar afwezig’, iets dat geïnterpreteerd kan worden als het *achterhouden* van die handeling. Een handeling achterhouden is een handeling op zich. Communicatie vindt dus niet alleen plaats wanneer zender A een boodschap verstuurt naar ontvanger B.

Als duidelijk is dat een stilte niet alleen betekenisdragend is maar een handeling op zich kan zijn, dan is het ook niet onvoorstelbaar dat schijnbaar ‘lege’ response tokens zoals ‘ja’ zeer specifieke handelingen kunnen verrichten. Jefferson (1984) beschrijft hoe recipiënten in haar data hun recipiëntschap bevestigen met het response token ‘mm hm’, terwijl ze aangeven dat ze de beurt willen overnemen met ‘yeah’. Sommige sprekers, die ‘yeah’ ook gebruiken als recipiënt token, veranderen de *vorm* van het token om aan te geven dat zij de beurt willen overnemen (Jefferson, 1984). Gardner (2001) beschrijft hoe de response tokens ‘yeah’ en ‘mm hm’ onder sommige omstandigheden dezelfde handeling kunnen verrichten. Daarnaast blijkt uit zijn onderzoek ook dat eenzelfde token verschillende functies kan hebben wanneer het op prosodisch verschillende manieren wordt geproduceerd. Tokens die het voorgaande erkennen hebben overwegend een dalende intonatie, terwijl tokens die als continuer functioneren vooral een stijgende intonatie hebben (Gardner, 2001).

Response tokens zijn krachtige wegwijzers in interactie. We zullen in de rest van dit artikel zien hoe het response token ‘ja’ door survey interviewers wordt ingezet in gestandaardiseerde vraaggesprekken. Interviewers zetten dit token in om verschillende handelingen te verrichten en, conform de bevindingen van Jefferson (1984) en Gardner (2001), gebruiken ze prosodische variatie om hetzelfde token verschillende functies uit te laten voeren.

1.2. Survey interviews. Onderzoek naar interactie in gestandaardiseerde vraaggesprekken is in 1990 ingezet door twee baanbrekende artikelen. Suchman en Jordan publiceerden in dat jaar een overzichtsartikel over hoe de realiteit van gestandaardiseerde interviews botst met de achterliggende theorie. Ze beschrijven dat het gestandaardiseerde survey interview als interactionele gebeurtenis op gespannen voet staat met het survey interview als neutraal meetinstrument (Suchman & Jordan 1990: 232). In hun artikel exploreren ze verschillende terreinen waar deze spanning aan de oppervlakte komt, zoals de vaste rolverdeling waaraan

interviewer en respondent gebonden zijn, en de vaste volgorde van de vragen waardoor de beurten van de interviewer niet op de specifieke respondent afgestemd kunnen zijn. Maar ze signaleren ook dat standaardiseringsregels de deelnemers beletten repairs uit te voeren op de manier die we kennen uit alledaagse conversaties. Sindsdien zijn veel van de door Suchman en Jordan aangestipte gebieden door andere onderzoekers verder uitgewerkt en tot in detail beschreven (zie bijvoorbeeld Houtkoop-Steenstra (2000) over recipient design, en Moore and Maynard (2002) over repair).

Het tweede artikel dat in 1990 de toon heeft gezet voor veel vervolgonderzoek is van de hand van Marlaire en Maynard. Zij onderzochten vragen en antwoorden in gestandaardiseerde testsituaties en laten zien hoezeer de antwoorden in deze tests in de interactie tussen examinerator en geëxamineerde tot stand werden gebracht. Het interactionele gedrag van de examineratoren in hun data correleert sterk met de kwaliteit van de antwoorden van de kinderen die getest werden. Het blijkt dat examineratoren vraag-antwoord sequenties inkorten wanneer de respondent correcte antwoorden geeft. Aan de andere kant leiden problematische antwoorden juist tot sequentie-uitbreiding doordat de examineratoren doorvragen, ondanks instructies dat de kinderen niet gecorrigeerd mogen worden (Marlaire & Maynard, 1990).

De examineratoren breiden problematische vraag-antwoord sequenties ook uit met response tokens terwijl ze de derde positie (de positie na het antwoord, waar de vraagsteller het antwoord kan ontvangen, bevestigen, goedkeuren, et cetera) veelal leeg laten na een correct antwoord. Ten slotte variëren de clinici hun gedrag door verschillende vormen van hetzelfde response token te gebruiken na correcte of incorrecte antwoorden. Marlaire en Maynard ontdekten bijvoorbeeld dat 'okay' na een correct antwoord anders klinkt dan hetzelfde token na een problematisch antwoord. Zowel het inkorten en uitbreiden van de sequentie, als de verschillende typen response tokens zijn aanwijzingen waaraan de kinderen kunnen zien hoe goed ze het doen (Marlaire & Maynard 1990).

In onderzoek naar dit soort gestandaardiseerde gesprekken wordt de interviewer traditiegetrouw beschouwd als de initiator van de vraag-antwoord sequenties. De bewegingsruimte van respondenten wordt niet alleen beperkt door de parameters van de vraag, maar ook door de antwoordcategorieën waaruit zij kunnen kiezen. Echter, op het moment dat de interviewer zijn vraag heeft voorgelezen van het script draaien de interactionele rollen zich om: de respondent wordt spreker en de interviewer wordt recipiënt. Dit artikel exploreert een cluster van fenomenen die zich voordoen nadat de vraag in die interactionele ruimte is losgelaten.

De fenomenen in dit cluster zijn aan elkaar verbonden doordat zij allemaal uit hetzelfde woord bestaan. In mijn data heb ik een groot aantal sequenties gevonden waarin de interviewer 'ja' zegt. Het bleek dat de positie van dit token niet willekeurig is: interviewers gebruiken het response token 'ja' op een aantal sequentiële posities en verrichten verschillende handelingen met het token. In wat volgt zal ik de gevonden regelmaat beschrijven en met voorbeelden illustreren. Daarna zal ik laten zien dat de sequentiële positie niet bepalend hoeft te zijn voor de functie van het token: door variatie in de prosodie van 'ja' kan hetzelfde token op dezelfde plek twee verschillende handelingen verrichten.

1.3. Data en methoden. In mijn onderzoek heb ik gebruik gemaakt van integrale opnames van gestandaardiseerde survey interviews. Mijn conclusies zijn gebaseerd op de analyse van drie corpora Nederlandse survey interviews, waarvan er twee zijn opgebouwd door Hanneke Houtkoop-Steenstra: een survey dat de belangstelling voor volwasseneneducatie peilde,

en een landelijk onderzoek uit 1995 naar consumentengedrag. Het derde corpus is een verzameling interviews uit 2004 waarin abonnees van een tijdschrift naar hun leesgedrag gevraagd wordt. Al deze interviews zijn natuurgetrouw: zij zijn alle uitgevoerd als onderdeel van een werkelijk survey en de data verkregen in deze gesprekken zijn, voor zover bekend, ook daadwerkelijk verwerkt in de statistieken. De interviews zijn via de telefoon uitgevoerd. Dat betekent dat de geluidsopnames alle informatie bevat die de beide deelnemers tijdens het gesprek tot hun beschikking hadden.

In mijn analyses heb ik gebruik gemaakt van de methodologie van Conversatie Analyse (CA). Zoals de benaming al aangeeft, is deze methode allereerst toegepast op alledaagse gesprekken. CA heeft als doel de procedures te beschrijven aan de hand waarvan gespreksdeelnemers hun eigen beurten produceren en die van hun gesprekspartners begrijpen (Heritage & Atkinson, 1984). Alledaagse interactie is om twee redenen een belangrijke bron van informatie over menselijk gedrag. Ten eerste zijn gesprekken alomtegenwoordig en zijn zij een bepalend ingrediënt van allerlei dagelijkse en belangrijke sociale gebeurtenissen. En daarnaast is het alledaagse gesprek de basis van waaruit meer gespecialiseerde vormen van interactie zijn ontstaan (Drew, 2005). Institutionele gesprekken, waaronder gestandaardiseerde survey interviews, zijn daar een voorbeeld van.

2. Plaatsing van 'ja' responsen

Interviewers gebruiken response tokens in gestandaardiseerde survey interviews als 'feedback' voor de respondent. Niet alle vormen van feedback zijn toegelaten omdat interviewers neutraal dienen te zijn ten opzichte van de antwoorden van de respondent. Andere vormen van feedback worden juist aangemoedigd. Het response token 'ja' wordt over het algemeen neutraal geacht of aangemoedigd door de onderzoeksbureaus. De functie van feedback wordt veelal gezien als het opbouwen van een positieve relatie met de respondent: feedback tokens laten zien dat de interviewer luistert, geïnteresseerd is, en niet oordeelt (Viterna & Maynard, 2002: 373). Hoewel sommige onderzoeksbureaus aangeven dat de interviewer feedback dient te geven na bruikbare antwoorden en het dient te onthouden na onbruikbare antwoorden, is nog niet duidelijk wanneer interviewers *in de praktijk* feedback geven. De interviewers in de Nederlandse survey interviews gebruiken het response token 'ja' veelvuldig. Ik heb verschillende handelingen geïdentificeerd die survey interviewers met dit token verrichten. Op twee sequentiële posities wordt het token ingezet zonder de sequentie af te sluiten en geeft het juist aan dat de respondent zijn beurt kan voortzetten. In twee andere posities markeert 'ja' het einde van de vraag-antwoord sequentie en bevestigt het de ontvangst van het antwoord ('receipt'), waarna de interviewer de volgende vraag kan stellen.

Uitingen in interactie werpen hun schaduw steeds twee kanten op: ze reageren op het voorgaande en tonen hoe de spreker de voorgaande beurt begrepen heeft. Maar tegelijkertijd initieert iedere uiting een nieuwe handeling, of projecteert de uiting op zijn minst een volgende handeling. Uitingen reageren en initiëren. Voor de analyse van response tokens betekent dit dat ze dus niet alleen tonen hoe de voorgaande uiting wordt behandeld. Deze minimale uitingen projecteren ook een volgende handeling: een nieuwe vraag, een nieuw onderwerp, of meer antwoord van de respondent.

Ik heb de verschillende 'ja' responsen onderverdeeld in twee groepen aan de hand van de geprojecteerde handeling: een volgende vraag of meer antwoord. Eerst zal ik de 'ja' respon-

sen bespreken die de vraag-antwoord sequentie niet afsluiten. Deze komen in twee situaties voor: na een inleidende opmerking van de respondent, en na afzonderlijke antwoorden die deel uit maken van een lijst achtereenvolgende antwoorden. Daarna bespreek ik de 'ja' responsen die de lopende vraag-antwoord sequentie afsluiten. Ook deze zijn niet willekeurig geplaatst: zij blijken met name voor te komen na geëxpandeerde sequenties (bijvoorbeeld door een repair sequentie) en na het laatste antwoord in een blok van samenhangende vraag-antwoord sequenties.

2.1. 'Ja' sluit de sequentie niet af. Hoewel respondenten in de meeste gevallen zonder omhaal een antwoordcategorie selecteren, komt het regelmatig voor dat zij hun beurt uitbreiden door een inleidende opmerking te maken voordat zij hun antwoord geven. Zoals in het volgende fragment, waarin de respondent gevraagd wordt hoeveel tijd hij per week besteedt aan het lezen van tijdschriften (r. 1-3). Voordat de respondent zijn antwoord geeft, merkt hij op dat het ene tijdschrift hem meer interesseert dan het andere (r. 6-7). Deze inleiding wordt door de interviewer erkend met "ja" (r. 8), waarna de respondent zijn antwoord geeft (r. 9).

Fragment 1:

- 1 IR: ↓e:n assu alle keren dat u 'n tijdschrift inkijkt bij elkaar ↓neemt↓=
 2 =.h hoeve tijd besteedt u zo gemiddeld in 'n wee:k aan 't lezen van
 3 dit soort tijdschriften↓ .hh is dit 'n half uurtje per wee:k, ↓een uu:r,
 4 (0.3)
 5 IR: ↓twee tot drie uur vie^r ^otot vijf uur]
 6 IE: [J:A:, de ↓zijn] eh tijdschriften die je
 7 interesseren wat meer dan andere= =t k^r an wel] .hh
 8 IR: → [↑ja↓]
 9 IE: nou es totaal een: drie uur zijn ↓denk ik↓=
 10 IR: =↓ja↑
 11 (0.7)
 12 IR: e:hm heeft u voor de teevee 'n kabelaansluiting↓

In fragment 2 gebeurt iets vergelijkbaars. De interviewer vraagt of de respondent vindt dat de economische situatie in Nederland is verbeterd of verslechterd (r. 1-3). De respondent begint deze vraag in regel 5 te beantwoorden, maar merkt eerst op dat het eraan ligt waar je naar kijkt. Hier gebeurt nu iets interessants. Op het punt waarop sprekerwisseling plaats kan vinden na de beurtopbouw-eenheid van de respondent, neemt de interviewer de beurt niet. Na een korte stilte (r. 6) construeert de respondent een nieuw einde aan haar beurt door "denk ik" te zeggen (r. 7). Deze 're-completion' creëert een tweede punt waarop sprekerwisseling relevant is, zodat de interviewer nog een kans krijgt de pre-expansie van de respondent te erkennen. Op dit punt erkent de interviewer de pre-expansie alsnog met "ja" (r. 8), wanneer de respondent haar beurt vervolgt.

Fragment 2:

- 1 IR: ↓e:n ↑wat vindt u van de ontwikkeling van de algemene economische
2 situatie↓ .h is 't in ↑nederland↑ in de laatste twaalf ↑maanden
3 beter of slechter ge↓worden↓ of 't ↑zelfde ge↓bleven↓
4 (0.3)
5 IE: .hhh e::hm↓ (0.3) n:ja- (2.8) ja 't ligt eraan waar je naar ↑kijkt he↑
6 (.)
7 IE: denk ik, KG[HEHE] .HH als je naar de werkeloosheid kijkt j:a .h of
8 IR: → [ja:]
9 IE: tenminste: wat ik dan zo om je heen [zie] dan zeg ik e::h nou↓ niet echt↑
10 IR: → [ja:]

Dit fragment bevat een tweede 'ja'-respons in regel 10. Opnieuw bevindt het token zich in de positie na een beurtopbouw-eenheid van de respondent die geen van de antwoordcategorieën bevat en niet als antwoord op de survey-vraag kan dienen. In plaats daarvan lijken de respondenten in fragment 1 en 2 een inleiding op een antwoordcategorie te geven. In fragment 1 werd deze verwachting inderdaad waargemaakt: de respondent selecteert een antwoordcategorie in de beurtopbouw-eenheid die volgt op de pre-expansie. In fragment 2 laat het antwoord na twee beurtopbouw-eenheden nog op zich wachten.

Het response token 'ja' wordt op deze positie ingezet als een 'erkenning' (acknowledgement) van het voorgaande. Met dit token behandelt de interviewer het voorgaande als 'geen antwoord', en laat hij tegelijkertijd zien de respondent wel gehoord te hebben. Omdat de respondent nog geen antwoordcategorie heeft geselecteerd, is de beurt van de respondent pragmatisch nog niet volledig. De interviewer geeft aan dat zij de beurt-tot-nu-toe heeft gehoord, maar geeft tegelijkertijd aan dat de respondent de beurt mag behouden.

Er is een tweede sequentiële omgeving waarin het 'ja'-token van de interviewer wordt ingezet wanneer de beurt van de respondent nog niet compleet is. Dit gebeurt in een zeer specifieke omgeving, namelijk in het geval dat de respondent meerdere antwoorden dient te geven op één vraag. Het komt bijvoorbeeld voor dat de respondent gevraagd wordt alle sigarettenmerken of namen van banken op te noemen die hij kent. Omdat het van tevoren dus niet vaststaat hoeveel antwoorden de respondent zal geven, is een bruikbaar antwoord niet automatisch het einde van de vraag-antwoord sequentie. Na antwoorden in een dergelijke lijst zeggen interviewers 'ja', zoals in het volgende fragment. In deze omgeving fungeert 'ja' als receipt token van een acceptabel antwoord terwijl het tegelijkertijd de beurt teruggeeft aan de respondent opdat die een volgende antwoord kan geven. Dit response token is dus een receipt/continuer token.

Fragment 3:

- 1 IR: e:h welke name van beleggingsvormen die door de ((naam)) bank
 2 worden aangeboden ↑kent u↓ al is 't alleen maar van naam↓
 3 (1.3)
 4 IE: alle vormen denk ik dan
 5 (0.3)
 6 IR: kunt u d'r wat noemen
 7 (0.4)
 8 IE: .fh (0.2) e::h ↑ja: eh↓ (0.6) dus eh .hh ((naam)) bank vermogensfo:nds,=
 9 =en 't obligatiefo:nds,= en .hh uht aa:ndelefonds,
 10 ↓en eh↓ (.) ((naam)) bank be↑leggingsfo:nds hebben ze
 11 (.)
 12 IR: → ja,
 13 (0.3)
 14 IE: en ze hebben dan eh hm >dat je dus< aandelen kan kopen tegen 'n goedkoop tarief,
 15 (.)
 16 IR: ↓okee↑ .h e:h op welke bank

In regels 8–10 heeft de respondent vier 'beleggingsvormen' genoemd. Hij doet dit snel achter elkaar, wat in het transcript zichtbaar is gemaakt met de '='-tekens: na ieder antwoord gaat de respondent direct verder met een volgende beurt-opbouw-eenheid en geeft nog een antwoord. Na zijn vierde antwoord gaat hij echter niet direct verder met een volgende beurt-opbouw-eenheid. In plaats daarvan maakt hij het geheel grammaticaal compleet door "hebben ze" toe te voegen.

De interviewer zegt na een korte stilte "ja" en blijft vervolgens stil (r. 12–13). Zo geeft de interviewer de respondent de mogelijkheid nog meer antwoorden te geven (terwijl ze ook laat zien dat er nog meer antwoorden mogelijk zijn). De respondent behandelt het response token van de interviewer ook als continuer door in regel 14 nog een antwoord te geven. Dit antwoord is een stuk minder vloeiend dan de voorgaande vier en bevat slechts een beschrijving van de dienst ("dat je dus aandelen kan kopen tegen 'n goedkoop tarief") in plaats van een naam. Na deze laatste antwoordpoging komt de interviewer met een afsluitend receipt token ("okee" in r. 16) waarna zij direct doorgaat naar de volgende vraag.

In het volgende fragment ontwikkelt zich een interessant patroon, waarin de functie van het response token 'ja' als continuer duidelijk zichtbaar is. De respondent wordt gevraagd alle sigarettenmerken te noemen die ze kent. Na één of twee antwoorden zegt de interviewer telkens "ja" (pijlen 'a' in r. 9, 11, 19, 24) en eenmaal gebruikt de interviewer "mm hm" (r. 21). Deze response tokens werken als continuers: de interviewer geeft aan het antwoord van de respondent geaccepteerd te hebben en geeft de beurt direct weer terug aan de respondent, daarmee implicerend dat het antwoord als geheel nog niet compleet is.

Tot zover komt dit overeen met het patroon in fragment 3, maar in fragment 4 is ook te zien wat er gebeurt als de interviewer vervolgens *geen* response token plaatst na de antwoorden van de respondent. Bij de pijlen 'b' (r. 13, 15 en 27) blijft de interviewer stil en we zullen zien dat de respondent haar antwoordgedrag op de afwezigheid van de continuers afstemt.

Fragment 4:

- 1 IR: e::n kunt u (.) alle sigarettenmerken die u ↑kent- opnoemen=
 2 =>al is 't alleen maar van< naam= =dus je hoeft z:e zelf niet te roken↓=
 3 IE: =oOhja↓
 4 (0.4)
 5 IE: =["h]
 6 IR: =["kunt u] d'r 'n paar["noemen↑]
 7 IE: [j:a,] m e:h nou je hebt dus philip morris↑ en dan:
 8 IE: heb je["BR]OW::N, ↓en eh↓ BLAU::W, ↓en .tlkh=
 9 IR: a→ ["ja] =j["a]
 10 IE: [r]ood geloof ik,=
 11 IR: a→ =↓j:a,
 12 IE: .h e:h dan heb je nog mantano: ↓eh malboro:
 13 b→ (0.3)
 14 IE: .dhh pall ma:ll↓
 15 b→ (0.2)
 16 IE: c→ ↓eh ↑moet ik nog >doorgaan↑<
 17 IR: ↑jawoor, >heheheheheh<["(zoveel als je kan)]
 18 IE: [.HH e:::h] eh barclay:,
 19 IR: a→ j:a,=
 20 IE: =stuyvesant=
 21 IR: a→ =mm["hm↑]
 22 IE: [e:]::hm .hhhhh es eve kijke hoor↑=
 23 =eh iets van: (0.6) belinda, ↓heb je ook["nog]
 24 IR: a→ [j:]a,
 25 ["((tik))]
 26 IE: [.h] .hhhhh e:h chesterfie:ldh
 27 b→ (0.3)
 28 IE: c→ n:ou↓ NOU: ["nu vind ik 't wel genoeg hoor] [" heh]eHEhe[".HH]
 29 IR: [(dat zijn er al) heel veel heh] [j(h)a] [e:n als u] denkt
 30 aan sigarettenmerken en 't sponsoren van sport

In regel 12-14 geeft de respondent 3 antwoorden zonder dat de interviewer deze met het receipt/continuer token 'ja' ontvangt. In plaats daarvan vinden we stiltes tussen en na de antwoorden (r. 13 en 15). In regel 16 vraagt de respondent of ze nog door moet gaan met antwoorden. Die vraag is direct gerelateerd aan het gebrek aan respons van de interviewer: de respondent wordt niet langer aangemoedigd te antwoorden door de continuer tokens. De interviewer behandelt de beurt van de respondent niet langer als incompleet, en dus alsof er nog meer merknamen dienen te volgen. Door niet actief aan de respondent te laten blijken dat er nog meer antwoorden van haar verwacht worden, ontstaat de indruk dat het zo wel genoeg is.

Nadat de interviewer een eerste voorstel tot beëindiging van de sequentie heeft afge-
 wezen (r. 17), begint de respondent een tweede antwoordronde (r. 18). Hier valt hetzelfde
 patroon te ontdekken: ieder antwoord wordt door de interviewer ontvangen met een re-
 ceipt/continuer token. In regel 27 blijft de interviewer opnieuw stil, waarna de respondent
 (nu wat meer expliciet) voorstelt de vraag-antwoord sequentie te beëindigen (r. 28). Ditmaal
 gaat de interviewer akkoord met het voorstel, en stelt de volgende vraag.

Deze twee voorbeelden maken duidelijk dat interviewers het response token 'ja' tegelijkertijd inzetten als receipt en continuer, en dat respondenten de response tokens ook als zodanig behandelen. De receipt-functie van dit token is erin gelegen dat het aan de respondent toont dat het voorgaande een bruikbaar antwoord is. Met de continuer-functie van het token 'ja' behandelt de interviewer de antwoordbeurt van de respondent als incompleet en geeft de beurt direct terug aan de respondent. We hebben gezien dat de respondent hierop verder gaat met antwoorden, zelfs, zoals in fragment 3, wanneer hij eigenlijk geen antwoord meer weet.

2.2. 'Ja' als afsluiting van de sequentie. Het response token 'ja' wordt door survey interviewers ook ingezet om de lopende vraag-antwoord sequentie af te sluiten. In dat geval bevindt het token zich dus in een zeer vergelijkbare omgeving als het acknowledgement token, namelijk nadat de respondent een respons op de vraag heeft gegeven. Waar de acknowledgement tokens die we in fragment 1 en 2 hebben gezien het voorgaande behandelen als 'geen bruikbaar antwoord', fungeren de hier te bespreken tokens juist om het voorgaande te accepteren als antwoord op de vraag. Deze receipt tokens worden in de derde positie van een vraag-antwoord sequentie ingezet om deze sequentie af te sluiten.

Interviewers worden soms aangemoedigd receipt tokens te gebruiken, om 'rapport' met de respondent op te bouwen of om de respondent te 'trainen' (Viterna & Maynard, 2002). Sommige handleidingen bevatten instructies hoe vaak interviewers 'feedback' moeten geven, bijvoorbeeld na alle bruikbare antwoorden of na dertig procent van de antwoorden. Maar het blijkt dat interviewers in praktijk de derde positie met name invullen in twee zeer specifieke situaties. De ene situatie is ter afsluiting van een vraag-antwoord sequentie die is uitgebreid, bijvoorbeeld met een repair sequentie. De andere plaats waar sequentie-afsluitende receipt tokens voorkomen is aan het eind van de laatste vraag-antwoord sequentie in een samenhangend blok vragen.

In de volgende twee fragmenten zien we dat de interviewer een ontvangstbevestiging geeft van het antwoord van de respondent. In beide is ook te zien dat de vraag-antwoord sequentie is uitgebreid met een repairsequentie. In fragment 5 stelt de interviewer een verkorte versie van deze vraag:

"Ik noem u een aantal kranten die in Nederland verschijnen. Wilt u van elke krant zeggen of u die krant wel eens leest of inziet. Dat kan thuis zijn maar ook bijvoorbeeld bij bureaus, vrienden, of familie, maakt niet uit waar. Zegt u maar ja of nee bij elke krant."

De interviewer heeft deze introductie voorgelezen, waarna zij de namen van verschillende Nederlandse dagbladen opnoemt, zonder daarbij telkens de gehele vraag te herhalen. De respondent is dus geïnstrueerd dat zij met 'ja' of 'nee' kan antwoorden, iets wat zij in regel 2 ook doet. In regel 5, echter, geeft zij een respons dat geen antwoordcategorie bevat: "heb ik gelezen". Na een korte stilte initieert de interviewer repair op dit respons (r. 7). De respondent bevestigt de negatief geformuleerde repair in regel 8 met "nee" en selecteert daarmee direct een van de antwoordcategorieën. Dit antwoord wordt door de interviewer expliciet ontvangen met "nee" (r. 9), waarna zij direct de volgende vraag stelt (r. 10).

Fragment 5:

- 1 IR: ='t financieel ↓dagblad↑
- 2 IE: ↓nee=
- 3 IR: =de telegraaf
- 4 (.)
- 5 IE: heb ik gelezen
- 6 (0.4)
- 7 IR: leest u 't >>nu nu<< helemaal niet meer=
- 8 IE: =↓neejh=
- 9 IR: → =nee↑=
- 10 =↓algemeen dagblad↑
- 11 (0.2)
- 12 IE: nee,=
- 13 IR: =NRC handelsblad↑

Hetzelfde patroon is zichtbaar in het volgende fragment. In regel 10 begint de vraag-antwoord sequentie waar ik op wil focussen. De interviewer vraagt de respondent hoe hij denkt dat het de komende twaalf maanden zal gaan met de financiële situatie van zijn huishouden. Deze vraag leunt sterk op de voorgaande vraag uit regels 1-2. Dezelfde drie antwoordcategorieën zijn hier geldig: 'beter', 'slechter' of 'ongewijzigd'. De respondent antwoordt dat hij *hoopt* dat het beter zal gaan (r. 12), maar de interviewer accepteert dit antwoord niet. In regels 14 en 16 initieert de interviewer repair en de respondent bevestigt de voorgestelde antwoordoptie in regel 17. Hier zien we opnieuw dat de interviewer dit antwoord expliciet ontvangt met "nja" (r. 19) waarna zij direct de volgende vraag stelt.

Fragment 6:

- 1 IR: de afgelopen twaalf maanden de financiële situatie van UW huishouden ↑beter
- 2 of slechter geworden of onge↓wijzigd gebleven↑
- 3 (.)
- 4 IE: beter h
- 5 (0.5)
- 6 IR: ↑iets ↓of duidelijk beter↑
- 7 (0.3)
- 8 IE: e-e-e:h e- duidelijk beter h
- 9 (.)
- 10 IR: .hh en hoe denkt u dat 't in de komende twaalf ↓maanden zal gaan↑
- 11 (0.2)
- 12 IE: e-e:h-e- ik hooop beter h
- 13 (0.2)
- 14 IR: maa::r wat denkt u↑
- 15 (0.5)
- 16 IR: ↓denkt u dat ook↑=
- 17 IE: =nou i- tja >dat denk ik wel ja<
- 18 (.)
- 19 IR: → ↓nja↑=
- 20 =.h iets beter of ↓duidelijk beter↑

In het volgende fragment zien we weer een uitgebreide vraag-antwoord sequentie die echter net iets anders verloopt. In regel 5 vraagt de interviewer hoe vaak de respondent in de afgelopen zes maanden heeft meegespeeld met de Staatsloterij. Het antwoord van de respondent (r. 6) is niet erg precies en de lange stilte die erop volgt duidt aan dat dit antwoord niet door de interviewer geaccepteerd wordt. De respondent repareert vervolgens zijn antwoordbeurt (r. 8) en geeft een meer precies antwoord. De interviewer ontvangt dit antwoord met “ja” (r. 9) en gaat na een ruime pauze door met de volgende vraag.

Fragment 7:

- 1 IR: nou u speelt dus wel eens mee in de staatsloterij↑=
 2 IE: =ja,=
 3 IR: =elke maand wordt er 'n loterij ge↓houden,=
 4 IE: =mm hm,=
 5 IR: =>kunt u mij zeggen< hoe vaak u de afgelopen zes maanden heeft ↓meegespeeld↓=
 6 IE: .tsk .hhh e-e::hm:: even kijken 'n paar ja 'n paar keer↓
 7 (1.0)
 8 IE: ja: stuk of twee drie keer
 9 IR: → hja↑
 10 (0.8) ((tik))
 11 IR: e:n koopt u staatsloten contant↑

Dit laatste fragment verschilt subtiel van de voorgaande twee, die beide een repairsequentie bevatten: de interviewer en respondent namen allebei deel aan de repair. Fragment 7 bevat een self-repair van de respondent, en hoewel de interviewer niet de beurt neemt tussen de eerste antwoordpoging en de tweede is deze vraag-antwoord sequentie toch geëxpandeerd. Ook hier vinden we dus een receipt token in de positie na het bruikbare antwoord om de geëxpandeerde sequentie af te sluiten.

De voorgaande drie fragmenten hebben nog iets met elkaar gemeen. In alledrie is de vraag die volgt op het receipt token gerelateerd aan de voorgaande vraag. De vraag-antwoord sequentie in kwestie is dus onderdeel van een lopende serie of blok vragen. Bij de volgende fragmenten is dit juist anders. Hier sluit het receipt token niet een geëxpandeerde sequentie af, maar de laatste vraag-antwoord sequentie in een serie. De interviewers plaatsen het response token (in dit geval ‘nee’) na het antwoord op de laatste vraag van een serie samenhangende vragen, waarna zij aan een nieuw blok vragen beginnen.

In fragment 8 en 9 zien we hoe de interviewer een lijst samenhangende vragen afwerkt. In fragment 8 heeft deze lijst als onderwerp darmproblemen waaraan de respondent mogelijk lijdt, en in fragment 9 gaat het over spullen die de respondent al dan niet met zich meeneemt op een wandeltocht. De serie vragen in deze beide fragmenten verloopt als volgt. De interviewer geeft een introductie waarin het onderwerp van de serie wordt aangekondigd, waarna de lijst wordt afgewerkt. De interviewer herhaalt de informatie uit de inleiding niet telkens, maar stelt in plaats daarvan verkorte vragen door slechts het item te noemen.

Het laatste antwoord in de serie wordt door de interviewers ontvangen met een receipt token, waarna zij de volgende vraag stellen. Dit token functioneert als afsluiter van de gehele serie vragen, niet alleen maar van de lopende vraag-antwoord sequentie. Naast deze afsluitende werking is het receipt token ook direct een aankondiging van de volgende serie vragen.

Fragment 8:

- 1 IR: ↓diarrhee↑
2 (0.2)
3 IE: n:ee,
4 (.)
5 IR: verstopping↑
6 IE: n:ee,
7 (0.3)
8 IR: of een prikkelbare darmsyndroom of spastische darm↓
9 IE: n:ee↓
10 IR: → °nee↑
11 (0.4)
12 IR: .h (.) ↓e::n heeft u -of -heeft iemand anders in uw huishouden de afgelopen
13 twaalf maanden↑ .h één of meerdere keren internationaal per ↑vliegtuig gereisd↓

Fragment 9:

- 1 IR: een kompas,
2 (0.9)
3 IE: nee,
4 (0.2)
5 IR: en:- GPS,
6 (0.7)
7 IE: e::h ja,
8 (.)
9 IR: j:a↑ =en verrekijker
10 (0.8)
11 IE: soms
12 (0.2)
13 IR: eh voelgids
14 (0.4)
15 IE: nee=
16 IR: =of een stappenteller↓
17 (0.8)
18 IE: ↑nee↓
19 IR: → °nee
20 .dh en: dan willen we u graag iets vragen over de fiets waar u
21 uw ↑fietstochten mee maakt= =hoeveel ver↑snellingen heeft u op uw fiets↑

Het receipt token markeert hier het einde van deze serie vragen en signaleert dat de interviewer nu met een volgende serie samenhangende vragen zal beginnen. De grens tussen de twee blokken vragen wordt op nog meer manieren gemarkeerd. In beide fragmenten zien we dat de interviewers het laatste item in de lijst uitbreiden met “of” (“of een prikkelbare darmsyndroom of spastische darm” in fragment 8 en “of een stappenteller” in fragment 9). Dit voegwoord markeert dat dit het laatste object in de lijst is en kondigt aldus impliciet aan dat de hierna volgende vraag deze lijst niet zal voortzetten.

Naast het voegwoord markeert de dalende intonatie van het laatste item het einde van deze serie vragen. Terwijl de intonatie van de vragen in het midden van deze series varieert van vlak en licht stijgend (aangegeven met een komma) tot sterk stijgend (aangegeven met een pijl omhoog), daalt de intonatie van de laatste vraag in deze twee fragmenten (aangegeven met een pijl naar beneden).

Het is overigens te zien dat dit alles niet ongemerkt aan de respondenten voorbijgaat. Het laatste antwoord dat de respondenten in de serie vragen geven is voorzien van een intonatie die net zo duidelijk daalt als de intonatie van de laatste vraag. Door de prosodie van de vraag op die manier te spiegelen, laten de respondenten aan hun interviewer zien dat zij de subtiele aankondiging van het einde van de serie vragen ontvangen hebben.

3. Prosodie van de response tokens

Het response token 'ja' (en het negatieve equivalent 'nee') wordt door interviewers dus voor verschillende functies ingezet. Wanneer een respondent wordt gevraagd meer dan één antwoord te geven, fungeert 'ja' als receipt/continuer token. Wanneer de respondent iets anders doet dan antwoorden, zoals een inleiding op een antwoord geven, dan kan 'ja' ingezet worden om die beurtopbouw-eenheid te 'erkennen', oftewel: 'ja' als acknowledgement token. Maar 'ja' wordt ook ingezet als afsluitend receipt token, en signaleert zo dat de interviewer het voorgaande heeft geaccepteerd als bruikbaar antwoord. Deze receipt tokens sluiten de lopende vraag-antwoord sequentie, of zelfs de lopende *serie* vraag-antwoord sequenties, af.

De acknowledgement tokens 'ja' en de receipt tokens 'ja' komen op praktisch dezelfde plaats voor: na een beurtopbouw-eenheid van de respondent in antwoord op de vraag. Dit zou voor verwarring kunnen zorgen. Als de interviewer namelijk hetzelfde token inzet om beurten de ene keer als antwoord en de andere keer als onbruikbare informatie te behandelen, dan kan de respondent aan deze tokens niet aflezen of zijn antwoord acceptabel is of niet. Het blijkt echter dat survey interviewers een subtiel verschil maken in de prosodie van de response tokens. Doordat het acknowledgement token 'ja' anders wordt uitgesproken dan het receipt token 'ja', ontstaan er eigenlijk twee verschillende response tokens.

De twee tokens verschillen het sterkst op twee dimensies: volume en intonatie. De verschillen in volume zijn vastgesteld door impressionistische analyse en de verschillen in intonatie en lengte door analyses met het programma PRAAT. Het acknowledgement token 'ja' wordt overwegend uitgesproken met luide stem en een dalende intonatie, terwijl het receipt token 'ja' zacht wordt geproduceerd met een stijgende intonatie. Daarnaast is het acknowledgement token wat meer langgerekt en is het receipt token juist kort met een abrupt einde. Samengevat is het acknowledgement token luid, dalend en lang en het receipt token zacht, stijgend en kort. Dit patroon is niet persoon- of tijdgebonden. Verschillende interviewers in hetzelfde onderzoek vertonen dit patroon, en interviewers in een onderzoek van tien jaar later doen hetzelfde.

Het patroon is zelfs zó sterk dat het lastig was uitzonderingen te vinden om de regel te bevestigen. Ik heb er echter toch een aantal gevonden die ik hier zal bespreken. In het volgende fragment vraagt de interviewer welke bank de respondent zou gebruiken om via de computer zijn geldzaken te regelen (r. 1-3). De respondent geeft hierop een passend antwoord: "via de giro" en breidt dit antwoord uit met een korte opmerking (r. 5). Aan het eind van die beurt reageert de interviewer met het response token "ja" (r. 6). Dit response token lijkt prosodisch gezien op een acknowledgement token: het is vrij luid, dalend in intonatie, en langgerekt.

Fragment 10:

- 1 IR: ↓okee↑ .hh e:n as- U op dit moment >gebruik zou willen maken van de
2 mogelijkheid< om thuis via een eigen computer geldzaken te regelen↓
3 .H bij welke bank of instelling zou u dat dan doen
4 (0.6)
5 IE: e:h e- via de giro want dat heb ik
6 IR: → j:a
7 (.)
8 IE: .hh
9 IR: ↓e:[n als u] op dit moment gebruik zou willen maken↑ van diezelfde mogelijkheid↑ .H
10 IE: [girotel]

Na een korte periode waarin geen van de deelnemers de beurt neemt, beginnen respondent en interviewer ongeveer tegelijk een volgende beurt. De interviewer begint de volgende vraag te stellen (r. 9) en de respondent breidt zijn antwoordbeurt verder uit met de merknaam van deze dienst: “girotel” (r. 10). De twee sprekers verkeren hier dus korte tijd in overlap, een situatie die erop duidt dat er iets niet soepel verloopt in het beurtwisselingsproces. Interviewer en respondent bevinden zich op het moment van overlap namelijk niet meer in dezelfde sequentie. De interviewer bevindt zich reeds in de volgende vraag-antwoord sequentie, terwijl de respondent nog in de vorige sequentie aan het werk is.

Deze misalignment wordt veroorzaakt doordat de interviewer in regel 6 een acknowledgement token gebruikt in plaats van een receipt token. Omdat dit response token geplaatst is na de uitbreidingscomponent van de antwoordbeurt, is het goed mogelijk dat de interviewer die uitbreiding ‘erkent’ als toelichting. Uit het vervolg van de sequentie blijkt echter dat er nu onduidelijkheid is ontstaan of de interviewer het antwoord wel of niet heeft geaccepteerd.

Een receipt ‘ja’ (zacht, met stijgende intonatie) zou aan de respondent getoond hebben dat zijn antwoord bruikbaar en acceptabel was en zou deze licht uitgebreide vraag-antwoordsequentie hebben afgesloten. Het acknowledgement token ‘ja’ toont aan de respondent dat de interviewer hetgeen hij heeft gezegd niet als bruikbaar antwoord behandelt. De respondent repareert dit schijnbare probleem door in regel 10 een alternatief antwoord te geven dat mogelijk wel bruikbaar is.

De volgende twee fragmenten laten zien dat response tokens meer kunnen beïnvloeden dan het vloeiende verloop van de interactie. De kwaliteit van de survey data komt in het geding door het gebruik van verschillende versies van het response token ‘ja’ (en het negatieve equivalent ‘nee’).

In de volgende twee fragmenten zien we twee vergelijkbare antwoordbeurten. In hun antwoordbeurten noemen deze respondenten twee antwoordcategorieën. In fragment 11 antwoordt de respondent op een ja/nee-vraag “nee / ja” en in fragment 12 antwoordt de respondent op een meerkeuzevraag “gunstig / weet niet”. Deze respondenten selecteren dus niet één eenduidige categorie.

De interviewers in deze beide fragmenten reageren met een response token op de antwoordbeurt van de respondent. Zij plaatsen deze response tokens nadat de respondent het tweede antwoord heeft gegeven. De interviewer in het eerste fragment gebruikt een acknowledgement token in respons op de beurt van de respondent, terwijl de interviewer in het tweede fragment een receipt token gebruikt. In het ene geval behandelt de interviewer

het tweede antwoord dus als ‘geen antwoord’, terwijl in het andere geval het tweede antwoord juist als ‘bruikbaar antwoord’ wordt behandeld. We zullen zien dat het type response token dat de interviewer gebruikt een verschil maakt in de interactie.

Fragment 11:

- 1 IR: be↑zoekt u zelf wel es een casino↓
 2 (0.4)
 3 IE: .t e:h (0.5) nee: ja keppet int verlede ↑één keer↑ gedaan [gewoon] puur om eh
 4 IR: → [ja:↓]
 5 IE: .H om es te kijke hoe dat gaat >weet je wel↑< maar nee↓ j[e e-]
 6 IR: [en be-]
 7 (.)
 8 IR: bent u van plan om in de toekomst ↓ooit een casino te gaan bezoeke↓

(1)

De interviewer vraagt de respondent of zij “wel eens een casino” bezoekt (r. 1). Na wat aarzeling antwoordt de respondent in regel 3 eerst met “nee” maar zegt aansluitend “ja ik heb ’t in het verleden één keer gedaan”. De interviewer plaatst haar response token zodanig dat het responsief is op dit tweede deel van de beurt. Dit response token “ja” heeft de prosodische kenmerken van een acknowledgement token, ofwel het token waarmee interviewers de beurt van de respondent erkennen (als toelichting of inleiding bijvoorbeeld) in plaats van dat ze de beurt accepteren als bruikbaar antwoord. Met dit response token behandelt de interviewer de beurtopbouw-eenheid waarin de respondent aangeeft één keer een casino bezocht te hebben dus als ‘geen antwoord’.

Aangezien de vraag nogal vaag is, zou het de respondent onduidelijk kunnen zijn of één bezoek aan het casino genoeg is om de vraag positief te beantwoorden. Haar negatieve antwoord volgt op flink wat aarzeling, en de respondent ondermijnt dit antwoord vervolgens door te zeggen dat ze een keer in het casino is geweest. Het feit dat ze dit bezoek noemt laat zien dat zij het mogelijk relevant acht in deze context.

Door dit deel van de beurt slechts te erkennen behandelt de interviewer het als iets anders dan een bruikbaar antwoord op de vraag. Op deze manier licht zij de respondent in dat haar ene casinobezoek *geen* aanleiding is een positief antwoord op de vraag te geven, en dat ze met haar oorspronkelijke negatieve antwoord inderdaad op de juiste weg zat. De respondent vervolgt haar beurt met een beschrijving van haar bezoek aan het casino. Hierin minimaliseert ze het door aan te geven dat ze was gegaan “puur om eens te kijken hoe dat gaat” (r. 3+5), waarmee ze suggereert dat ze niet echt heeft deelgenomen maar slechts toeschouwer is geweest. Na deze beschrijving herhaalt ze haar eerste antwoord: “maar nee”.

Met andere woorden: door middel van het acknowledgement token behandelt de interviewer de beurt-opbouw eenheid met de tweede antwoordcategorie als iets anders dan een antwoord, en laat zij haar houding ten opzichte van die beurt-opbouw eenheid zien. Ik heb laten zien dat de respondent zich hierop oriënteert. Ze sluit zich bij deze opvatting van de interviewer aan door direct haar eigen beurt ook als ‘geen antwoord’ te behandelen. Ze doet dit eerst door haar casinobezoek te degraderen tot een avondje ‘kijken hoe dat gaat’, en vervolgens door de eerste antwoordcategorie te herhalen als definitief antwoord.

Het volgende fragment is een tweede voorbeeld van hoe een response token het verloop van de interactie kan beïnvloeden. In dit fragment geeft de respondent opnieuw twee antwoorden maar gebruikt de interviewer juist een receipt token. De vraag in fragment 12 is onderdeel van een serie vragen over consumentenvertrouwen. In regels 1-5 vraagt de interviewer de respondent of zij denkt dat het momenteel een gunstige tijd is om duurzame goederen te kopen. Van regel 6-17 reageert de respondent op deze vraag zonder een antwoordcategorie te selecteren, en laat zien dat ze moeite heeft deze vraag te beantwoorden. In regel 18 geeft de respondent uiteindelijk een bruikbaar antwoord (“ik denk dat ‘t gunstig is dan”) maar vervolgt direct met “ik weet ‘t niet”.

Fragment 12:

- 1 IR: .h >as 't gaat om< duurzame artikelen zoals ↓meubelen een wasmachine
2 of een tele[yisie↓]
3 IE: [HH] hh ((ademt in hoorn))
4 IR: vindt u dan dat 't nu voor de mensen een ↑gunstige of een ongunstige
5 tijd↑ is om zulke aankopen te doen↑ of noch 't één noch 't ander↓
6 (0.5)
7 IE: Tsja
8 (.)
9 IE: wat moet ik daar van zeggen .hhhh ik bedoel eh .h kijk h dat moet een
10 mens toch zelf ↓weten wat eh=
11 IR: =nee maar ↑wat denkt u↓
12 (0.4)
13 IE: tsja h (0.5) .t e- (.) .H zeker als ik om me heen kijk kopen de mensen
14 alles wat ze ↑nodig hebben↑ ↓dus e:h
15 (0.4)
16 IE: .t
17 (0.6)
18 IE: ik denk dat 't gunstig is dan i(h)k wheet 't ↑niet(h) .h=
19 IR: → =nee↑
20 (0.5)
21 IE: ↓nee ik eh zou 't niet je ze- ik kan daar niet over oordelen over 'n ander=

De beurt in regel 18 kan op twee manieren begrepen worden: de respondent geeft ofwel een antwoord gevolgd door een onzekerheidsmarkering, ofwel ze geeft twee verschillende antwoorden. Door het laatste deel met een receipt token te ontvangen, behandelt de interviewer de beurt van de respondent als twee verschillende antwoorden. Het tweede deel van de beurt, “ik weet het niet”, wordt door de interviewer dus behandeld als een acceptabel en bruikbaar antwoord.

Een alternatieve analyse van deze sequentie is dat de interviewer met het response token een verzoek tot bevestiging doet. Of het token in regel 19 inderdaad een bevestigingsverzoek is of een ontvangstbevestiging, lijkt ook de respondent niet duidelijk te zijn. Hoewel zij haar ‘antwoord’ inderdaad bevestigt, doet zij dit pas na een halve seconde stilte (r.20). Zo laat zij de interviewer de ruimte om met de volgende vraag te beginnen. De interviewers in de fragmenten 5, 6, 7, 8, 9, en 10 doen dat ook inderdaad: na het receipt token en soms een stilte lezen zij de volgende vraag voor.

Maar belangrijk is dat een bevestigingsverzoek en een receipt token in dit geval beide aan de respondent tonen dat ‘weet niet’ een bruikbaar antwoord is. Dit is van belang omdat bij

het voorlezen van de vraag 'weet niet' niet als antwoordcategorie aangeboden wordt (r.1-5). Het response token in regel 19 maakt dus duidelijk dat de interviewer het voorgaande als een antwoord op de vraag behandelt.

De respondent behandelt het token ook als zodanig: in regel 21 bevestigt ze eerst de lezing van de interviewer door het response token 'nee' te herhalen, waarna ze haar 'weet niet' antwoord in een andere formulering opnieuw naar voren brengt. Hiermee sluit ze zich aan bij de lezing van de interviewer dat haar 'weet niet' antwoord een bruikbaar antwoord is en niet een markering van onzekerheid.

Net als in fragment 11 wordt hier duidelijk dat respondenten de interviewer goed in de gaten houden. Respondenten lezen aan de responsen van de interviewer af hoe die het antwoord beoordeelt en opvat. Het feit dat de interviewer "ik weet het niet" als antwoord behandelt met een receipt token (of een bevestigingsverzoek), laat aan de respondent zien dat "ik weet het niet" blijkbaar een acceptabel antwoord is. Met deze lezing van haar beurt gaat de respondent vervolgens akkoord.

Deze twee fragmenten maken bij uitstek duidelijk dat een aantal aannames waarop survey onderzoek rust, geen stand kunnen houden. Ten eerste zijn antwoorden vaak niet al in het hoofd van de respondent aanwezig, maar worden zij in de interactie met de interviewer geconstrueerd. In deze twee fragmenten is goed te zien hoe bepalend schijnbaar betekenisloze interactionele zetten kunnen zijn. Het conduit model, dat er vanuit gaat dat het verzenden en ontvangen van boodschappen twee gescheiden processen zijn, gaat hier dus niet op. De tweede steunpilaar van survey onderzoek, dat woorden en taal stabiel zijn, wordt hier ook omvergeworpen. Hetzelfde response token 'ja', in dezelfde sequentiële omgeving, verricht in deze fragmenten twee verschillende handelingen dankzij variatie in de prosodie.

4. Conclusions

De analyses in dit artikel brengen een aantal belangrijke zaken aan het licht. Het schijnbaar neutrale response token 'ja' blijkt specifieke handelingen te verrichten en het antwoordgedrag van de respondent te kunnen beïnvloeden. Response tokens maken niet vanzelfsprekend deel uit van de vraag-antwoord sequentie in gestandaardiseerde survey interviews, en wanneer ze wel voorkomen is dat steeds sterk door de lopende interactie ingegeven. In die interactie verrichten ze zeer specifieke handelingen, met betrekking tot de voorgaande beurt en met betrekking tot een volgende (geprojecteerde) beurt.

De tokens zijn niet willekeurig gedistribueerd maar worden op bepaalde plaatsen door de interviewer ingezet. Interviewers gebruiken ontvangstbevestigingen in derde positie om vraag-antwoord sequenties af te sluiten wanneer die sequenties uitgebreid zijn met een repair of wanneer de respondent het antwoord met veel onzekerheid heeft gebracht. We hebben ook receipt tokens in derde positie gezien die het einde van een hele serie vragen markeren. Het 'ja' token kan daarnaast worden gebruikt om slechts te erkennen wat de respondent juist heeft gezegd (acknowledgement tokens), waarmee de interviewer direct laat zien dat hij het voorgaande niet als antwoord behandelt. En tot slot hebben we tokens gezien die de lopende sequentie niet afsluiten maar die juist worden ingezet om de respondent aan te moedigen meer antwoorden te geven (receipt/continuer tokens).

Interviewers zetten deze response tokens niet zo zeer in om een positieve relatie met de respondent op te bouwen, noch om de respondent te trainen, zoals gesuggereerd wordt in

handleidingen voor interviewers. In plaats daarvan is het gebruik van response tokens juist sterk *sequentieel* gemotiveerd. In iedere vraag-antwoord sequentie moet de interviewer de rol van recipiënt aannemen zodra de respondent de beurt heeft overgenomen. In die hoedanigheid moet de interviewer omgaan met wat de respondent besluit te doen met zijn beurt, of dat nu een repair, een onbruikbaar antwoord, een gedeeltelijk antwoord, of een perfect bruikbaar antwoord is.

Maar interviewers hebben daarnaast de taak het gesprek te ‘leiden’, opdat zij bruikbare antwoorden verzamelen voor het onderzoek. De response tokens fungeren daarom als wegwijzers door het interview. Van de response tokens die ik in dit artikel heb besproken, is duidelijk geworden dat zij laten zien hoe de interviewer de beurt van de respondent begrijpt en behandelt. Tegelijkertijd projecteert de interviewer de gewenste volgende handeling door voor een bepaald response token te kiezen. We hebben gezien dat respondenten zich op deze twee functies van de verschillende response tokens ‘ja’ oriënteren.

Het acknowledgement token ‘ja’ behandelt het voorgaande als ‘geen antwoord’ en laat aan de respondent zien dat de interviewer het niet als geldig antwoord accepteert, zodat de respondent nog steeds een bruikbaar antwoord schuldig is. Het receipt / continuer token ‘ja’ na individuele antwoorden in een lijst behandelt de voorgaande beurtopbouw-eenheid als een bruikbaar antwoord, maar behandelt de antwoordbeurt van de respondent tegelijkertijd als incompleet en instrueert hem nog meer antwoorden te geven. Het receipt token aan het einde van een uitgebreide sequentie behandelt de lopende sequentie als compleet en kondigt de volgende vraag-antwoord sequentie aan. En het receipt token aan het einde van een samenhangende serie vragen, tot slot, kondigt (tezamen met andere markerings) aan dat de volgende zet een nieuwe vraag is over een ander onderwerp of in een andere vorm.

Ik heb met voorbeelden laten zien dat respondenten gebruik maken van deze wegwijzers. Wanneer zij een ambigu of weifelend antwoord geven, kan een receipt token of juist een acknowledgement van de interviewer aangeven of het antwoord al dan niet bruikbaar is. En respondenten gebruiken het receipt/continuer token eveneens als wegwijzer waaraan zij kunnen aflezen of de interviewer van hen verwacht dat ze doorgaan met antwoorden geven. Deze wegwijzers zijn zo sterk dat respondenten zelfs doorgaan met antwoorden als zij eigenlijk geen antwoord meer weten.

Ten slotte heb ik laten zien dat zelfs een schijnbaar eenduidig token als ‘ja’ geen vaste betekenis heeft. Door het token prosodisch anders te produceren, kan de interviewer een andere handeling uitvoeren. De conduit metafoor, waarop de theorie van het gestandaardiseerde survey interview gedeeltelijk rust, blijkt dus niet op te gaan. Het vraag-antwoord proces bestaat niet uit twee gescheiden paden waarbij de boodschappen van de interviewer ongestoord de ene kant, en de antwoorden van de respondent ongehinderd de andere kant op kunnen bewegen. Zelfs met een minimale respons als ‘ja’ kunnen interviewers een richtinggevende en soms zelfs bepalende rol spelen bij de productie van antwoorden.

Noten

Mijn dank gaat uit naar de anonieme beoordelaars. Hun feedback was van grote waarde bij het herzien van dit stuk.

- 1 Dit artikel is gebaseerd op het proefschrift van Sanne van 't Hof (2006) *From text to talk. Answers and their uptake in standardised survey interviews*. Utrecht: LOT series.

Bibliografie

- Drew, P. (2005).** Conversation Analysis. In K. Fitch & R. Sanders (red.) *Handbook of language and social interaction*. Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum Associates: 71–102
- Fowler, F.J. & Mangione, T.W. (1990).** *Standardized survey interviewing: minimizing interviewer-related error*. Newbury Park: Sage.
- Gardner, R. (2001).** *When listeners talk. Response tokens and listener stance*. Amsterdam: John Benjamins Publishing Company.
- Goodwin, C. (1979).** The interactive construction of a sentence in natural conversation. In G. Psathas (red.) *Everyday language: studies in ethnomethodology*. New York, Irvington Publishers: 97–121.
- Heritage, J. & Atkinson, J.M. (1984).** Introduction. In J.M. Atkinson & J. Heritage (red.) *Structures of social action. Studies in conversation analysis*. Cambridge: Cambridge University Press: 1–15.
- Hof, S. van 't (2006).** *From text to talk. Answers and their uptake in standardised survey interviews*. (Proefschrift Universiteit Utrecht). Utrecht: LOT series.
- Houtkoop-Steenstra, H. (2000).** *Interaction and the standardized survey interview. The living questionnaire*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Jefferson, G. (1984).** Notes on a systematic deployment of the acknowledgement tokens “yeah” and “mm hm”. In: *Papers in linguistics* 17: 198–216.
- Jefferson, G. (2002).** Is “no” an acknowledgment token? Comparing american and British uses of (+)/(-) tokens. In: *Journal of Pragmatics* Vol.34: 1345–1383.
- Linell, P. (1998).** Approaching dialogue. Talk, interaction and contexts in dialogical perspectives. Amsterdam: John Benjamins.
- Mazeland, H. (1990).** “Yes”, “no”, and “mhm”: variations in acknowledgment choices. In: B. Conein, M. de Fornel & L. Quéré (red.), *Les Formes de la Conversation* Vol. I. *Reseaux (CNET)*: 251–282.
- Marlaire, C.L. & Maynard, D.W. (1990).** Standardized testing as an interactional phenomenon. *Sociology of Education*. Vol 63 (April): 83–101.
- Moore, R.J. & Maynard, D.W. (2002).** Achieving understanding in the standardized survey interview: repair sequences. In D.W. Maynard, H. Houtkoop-Steenstra, N.C. Schaeffer & J. van der Zouwen (red.) *Standardization and tacit knowledge: interaction and practice in the survey interview*. New York: John Wiley & Sons, Inc.: 281–311.
- Reddy, M.J. (1979).** The conduit metaphor – A case of frame conflict in our language about language. In A. Ortony (ed.) *Perspectives on socially shared cognition*. Washington, DC: American Psychological Association: 1–20.
- Schegloff, E.A. (1995).** Discourse as an interactional achievement III: The omnirelevance of action. *Research on language and social interaction* Vol. 28(3): 185–211.
- Shannon, C.E. & Weaver, W. (1962).** *The mathematic theory of communication*. Urbana: University of Illinois Press.
- Suchman, L. & Jordan, B. (1990).** Interactional troubles in face-to-face survey interviews. *Journal of the American Statistical Association* Vol. 85: 232–241.
- Viterna, J.S. & Maynard, D.W. (2002).** How uniform is standardization? Variation within and across survey research centers regarding protocols for interviewing. In D.W. Maynard, H. Houtkoop-Steenstra, N.C. Schaeffer & J. van der Zouwen (red.) *Standardization and tacit knowledge: interaction and practice in the survey interview*. New York: John Wiley & Sons, Inc.: 365–397.

Oote

Retorische schema's (en tropen) in tekst en beeld

Inleiding

Dit artikel¹ gaat over een fenomeen dat bekend staat als *visuele retorische schema's*. De directe aanleiding ervoor is de beschouwing erover van Renske van Enschoot in haar proefschrift *Retoriek in reclame; waardering voor schema's en tropen in tekst en beeld*. Zij merkt onder meer op:

'Het blijkt echter moeilijk te zijn om het concept 'visueel schema' goed te operationaliseren, om vormgevingselementen te vinden die gepercipieerd worden als kunstzinnig en betekenisarm zijn' (Van Enschoot 2006, 149).

De kwalificaties 'kunstzinnig' en 'betekenisarm' zijn volgens Van Enschoot kenmerkend voor een retorisch schema, en meteen de reden voor het geconstateerde probleem. 'Betekenisarm' moet begrepen worden in contrast met 'betekenisrijke' retorische *tropen*, terwijl de eigenschap 'kunstzinnig' begrepen moet worden in het kader van de definitie die McQuarrie & Mick (1996) geven voor retorische figuren als '*artful deviations from expectation*'. Ik wil beide kwalificaties in deze bijdrage kritisch in beschouwing nemen (zij het de tweede maar heel kort) en aldus een bijdrage leveren aan de oplossing van het door Van Enschoot geconstateerde probleem om het idee van een 'visueel retorisch schema' te definiëren.

Samenvatting

Een belangrijke vraag binnen het onderzoek naar visuele manifestaties van retoriek is of de 'klassieke' classificatiesystemen voor verbale vormen daarvan ook gebruikt kunnen worden om visuele figuraties inzichtelijk in te delen. Een recent voorstel voor dat laatste (Phillips & McQuarrie 2004) claimt van niet: de visuele modaliteit vergt een eigen systeem. Dat impliceert onder meer dat het welbekende onderscheid tussen schema's en tropen niet op visuele figuren van toepassing is. Verbale schema's opereren op het formele taalniveau, en tropen op het semantische niveau. Maar het gegeven dat visuele voorstellingen 'iconisch' zijn, sluit het bestaan van zoiets als een visueel schema uit. In dit artikel betoog ik daarentegen dat (ook) visuele retorische figuren geanalyseerd kunnen worden in termen van formele categorieën (perspectief, ruimtelijke orientatie, enzovoorts), kenmerken van de modaliteit die betekenis-neutraal zijn. Ik stel een analytisch model voor waarin onderscheid gemaakt wordt tussen perceptuele en conceptuele vormen van visuele retoriek. De analyse ervan maakt gebruik van categorieën die analoog zijn aan formele/perceptuele en semantische/conceptuele categorieën in taal. De belangrijkste conclusie van het artikel is dat het schema-troop onderscheid ook aanwezig is in visuele retorische figuren.

Hoewel dit meteen de voornaamste ambitie van dit artikel is, wil ik het zoeken van een oplossing plaatsen binnen het meer omvattende theoretische kader waarbinnen ook Van Enschoot's opmerking begrepen moet worden, namelijk de vraag hoe een geschikt systeem voor het classificeren van visuele retorische figuren eruit moet zien. De aandacht gaat daarbij vooral uit naar de kwestie of de 'ideale' taxonomie al dan niet modaliteitsafhankelijk is of moet zijn. In de literatuur tref je dienaangaande – als te doen gebruikelijk – twee standpunten aan. Het eerste komt erop neer dat aan verbale en visuele manifestaties van retoriek dezelfde principes ten grondslag liggen, dus dat de bestaande (klassiek-) retorische taxonomieën voor verbale retoriek ook geschikt zijn voor de classificatie van visuele retoriek (zie naast Van Enschoot 2006 bijvoorbeeld ook McQuarrie & Mick 1999). Het alternatieve standpunt is dat de visuele modaliteit zozeer eigen waarden en normen kent, dat een voor die modaliteit specifiek classificatiesysteem nodig is. Dit alternatieve standpunt komt pregnant naar voren in een recent voorstel voor een taxonomie van visuele retorische figuren in Phillips & McQuarrie (2004). De portee van dat voorstel is (1) dat visuele retoriek unieke eigenschappen heeft; (2) dat we daarom voor die modaliteit een apart classificatiesysteem nodig hebben, en (3) dat de analoge eigenschappen van visuele objecten het bestaan van visuele schema's zelfs principieel uitsluiten.

Die laatste vaststelling lost Van Enschoot's probleem natuurlijk effectief op, maar hij is, zo wil ik hier laten zien, te haastig en sluit een belangrijke groep vormgevingselementen voor retorische figuratie bij voorbaat uit. In navolging van Van Enschoot (en vele anderen) moet het bestaan van visuele schema's juist niet worden uitgesloten. Maar de vraag is dan uiteraard hoe we ze zouden moeten preciseren. Ik doe daartoe hier een poging en wel door de mogelijkheid te onderzoeken de classificatie, en vooral analyse van retorische figuren in beide modaliteiten te baseren op een set soortgelijke categorieën. Ik ga daartoe allereerst in op een aantal formele kenmerken van de visuele modaliteit, om zo analogieën te zoeken met de kenmerken van verbale retorische schema's. Gaandeweg betrek ik daarbij de relatie van die kenmerken met de betekenis die de figuur draagt of uitdrukt, en de vraag hoe visuele schema's en tropen zich tot elkaar verhouden.

Het plan van aanpak is als volgt. In sectie 2 wil ik laten zien dat het mogelijk is om visuele schema's te beschrijven in termen van perceptuele eigenschappen van beelden, net zoals dat in taal mogelijk is. In sectie 3 gaat het om de wijze waarop die eigenschappen betrokken zijn bij de betekenis van de boodschap waarin ze voorkomen. Ik zal argumenteren dat die wijze beschreven en begrepen kan worden in termen van gestaltpincipes. Ik koppel een beschouwing daarover aan de opvatting in Van Enschoot's proefschrift over de merites van de 'betekenisarme' aard van schematische vormgevingsmiddelen. In sectie 4 bespreek ik enkele implicaties van visuele schema's voor de analyse en classificatie van visuele retorische figuren en schets ik de contouren van een methode waarin visuele schema's naast tropen *wel* een plek hebben. Sectie 5 concludeert een aantal zaken en zet lijnen uit voor vervolgonderzoek. In sectie 6, ten slotte, gaat het over het tweede kenmerk dat Van Enschoot toekent aan visuele schema's – hun 'kunstzinnige' karakter. Maar ik begin deze bijdrage met een beknopte schets van het definitie- en classificatieprobleem in relatie met modaliteiten en het genoemde voorstel van Phillips en McQuarrie (sectie 1). Overigens verwijs ik de lezer voor een veel omvattender en vollediger overzicht van die kwestie naar het proefschrift van Van Enschoot (ibid, 15ff).

1. De classificatie van retorische figuren

Systemen voor het classificeren van bekende verbale retorische figuren als ‘rijm’, ‘paradox’, ‘woordspeling’, ‘metafoor’ enzovoorts, gaan doorgaans uit van het onderscheid tussen *schema's* en *tropen*. Schema's of ‘stijlfiguren’ zijn figuraties die gebaseerd zijn op (excessieve) regelmaat (herhaling en omkering), terwijl tropen of ‘gedachtefiguren’ figuraties zijn die gebaseerd zijn op ‘ontregeling’ en ‘vervanging’. Schema's, zoals rijm, alliteratie en inversie maken gebruik van formele (fonetische en grammaticale) kenmerken van talen, en zijn om die reden ‘betekenisloos’. Tropen, zoals metaforen, woordspelingen en hyperbolen werken op een dieper, semantisch niveau. Dat de woorden ‘poot’ en ‘dood’ op elkaar rijmen, kun je vaststellen zonder de betekenis van die woorden te kennen (vandaar het ‘betekenisloze’ of –arme karakter van schema's), maar dat de zin ‘bibliotheken zijn goudmijnen’ metaforisch (dus een troep) is, kun je alleen maar vaststellen als je de betekenis kent van de woorden ‘bibliotheek’ en ‘goudmijn’. Op basis daarvan stel je vast dat de zin ‘bibliotheken zijn *geen* goudmijnen’ ook ‘waar’ (of althans interpreteerbaar) is, en dat de identiteitsrelatie in dit geval dus niet letterlijk genomen moet worden, maar metaforisch is.

Zoals ik in de inleiding al stelde, wordt al enige tijd discussie gevoerd over de vraag of het onderscheid ‘schema-troep’ ook geschikt is voor een adequate classificatie van visuele manifestaties van retoriek. McQuarrie & Mick (1999) stellen een taxonomie voor die terugvoert op hun eerdere, geheel op klassieke leest geschoeide taxonomie voor *verbale* retoriek in advertenties (McQuarrie & Mick 1996). Zij omschrijven retorische figuren als *formele* templatens die onafhankelijk zijn van context en inhoud. Aan die twee factoren voegen ze in de latere publicatie nog een derde toe: “The definition of rhetorical figures as templates independent of the specifics of individual expressions indicates that *visual* rhetorical figures ought to be possible.” (McQuarrie & Mick 1999, 39). Daarmee beantwoorden ze de bovenstaande vraag de facto bevestigend. Hun voorstel impliceert daarom dat er visuele manifestaties bestaan op het niveau van de retorische schema's en tropen, maar ook dat je zulke zaken hebt als ‘visueel rijm’, ‘visuele paradox’ of ‘visuele ironie’.

Het alternatieve standpunt komt naar voren in werk van bijvoorbeeld Durand (1987) en de zogenaamde Groupe Mu (zoals bediscussieerd in Van Mulken 2003). Hierin worden taxonomieën voorgesteld die specifiek zijn voor retorische figuren in *beeld*. Binnen deze voorstellen neemt dat van Phillips en McQuarrie een bijzondere plaats in (Phillips & McQuarrie 2004). Deze auteurs ontwikkelen een taxonomie die niet langer uitgaat van de klassieke hiërarchische indeling van figuren, maar van twee gekruiste ‘dimensies’: een conceptuele en een formele/structurele dimensie die Phillips en McQuarrie uniek achten voor de visuele modaliteit. Zij nemen expliciet afstand van het eerdere (1999)-voorstel met (bepaald niet onretorisch) op te merken dat hun dimensies gebaseerd zijn op ‘(...) contemporary rather than ancient ideas (...)’ (ibid, 133). De *conceptuele* dimensie specificeert de relatie tussen de twee entiteiten of objecten die in een visuele retorische figuur samengebracht worden als connectie, gelijkenis of oppositie. De *structurele* dimensie specificeert de wijze waarop de objecten in de voorstelling ruimtelijk zijn weergegeven. Objecten kunnen naast elkaar zijn weergegeven (*juxtaposition*), ze kunnen versmolten zijn (*fusion*) of een object kan een ander object vervangen (*replacement*). De twee dimensies leveren negen mogelijke vormen van visuele retoriek op die een reflectie vormen van, in Phillips en McQuarrie's woorden, ‘(...) the possibilities inherent in pictorial structure rather than the possibilities in linguistic structure.’

(ibid, 133). De auteurs claimen tevens dat de taxonomie uitputtend is. Is een afbeelding in een advertentie niet in één van deze negen cellen onder te brengen, dan is het ook geen retorische figuur.

Bijzonder aan het voorstel is dat het onderscheid tussen schema's en tropen er niet in voorkomt. Voor Phillips en McQuarrie is dit een principieel punt: '(...) from our perspective, there can be no such thing as a visual scheme.' (ibid, 132), en hun argument ervoor construeren ze op basis van een kenmerk van taal dat doorgaans met de semiotische term 'dubbele articulatie' wordt aangeduid. Door een woord als 'poot' te gebruiken, roepen we (meestal) de gedachte op aan een van de ledematen van een dier (de betekenis van het woord), maar op een tweede niveau is het woord ontleedbaar in fonemen die op zichzelf betekenisloos zijn. De relatie tussen signaal en object is daarmee indirect, en ook willekeurig. Deze situatie contrasteert met die in het visuele medium. Visuele tekens, zo stellen Phillips en McQuarrie, zijn 'enkel gearticuleerd' en om die reden bestaat er voor het onderscheid 'foneem-betekenis' in taal geen equivalent in de visuele modaliteit. In tegenstelling tot verbale signalen (klanken, woorden) verwijzen visuele tekens rechtstreeks naar 'real world' objecten. Dit wordt ook wel het *iconische* of *analoge* karakter van visuele tekens genoemd.

De consequentie van dat analoge karakter voor het onderscheid tussen retorische schema's en tropen kunnen we nu als volgt weergeven: een retorisch schema als talig rijm opereert op het tweede, betekenisloze articulatie-niveau. Het is op het foneem-niveau, (en niet op het semantische niveau) dat de woorden 'poot' en 'dood' deels gelijk zijn. En omdat voor dat niveau in de visuele modaliteit geen tegenhanger bestaat, *kunnen visuele retorische schema's niet bestaan*, althans in de visie van Phillips en McQuarrie (een soortgelijk idee valt te ontleenen aan het werk van de 'Groupe Mu'; zie Van Mulken 2003). Zij formuleren hiermee een heldere visie op, ten eerste, de meer algemene vraag hoe media-(on)afhankelijk retorische figuren eigenlijk zijn: retorische figuren komen in meerdere modaliteiten voor maar de wijze waarop die figuren gestalte krijgen en daarmee dus ook de taxonomieën om ze te classificeren, zijn modaliteitafhankelijk. Daarnaast is het definitie- en operationalisatieprobleem waarop Van Enschoot doelt uit de wereld: we hoeven visuele schema's niet te definiëren of te operationaliseren, want visuele schema's bestaan niet.

Helder als die visies mogen zijn, ze zijn naar mijn idee niet juist. Visuele retorische figuren, zo zal ik de aankomende pagina's proberen aannemelijk te maken, kunnen wel degelijk opereren op het niveau van formele (dus au fond betekenisloze of -arme) aspecten in de visuele modaliteit, en daarmee werken die figuren min of meer analoog aan de wijze waarop bijvoorbeeld klanken dat doen in verbaal rijm. Die opvatting is overigens ook van Enschoot toegedaan, en voor haar zelfs reden om in haar onderzoek niet met de taxonomie van Phillips en McQuarrie te werken (Van Enschoot 2006, 30). Zij en ik verschillen dan ook niet zozeer van mening over de vraag of visuele schema's (kunnen) bestaan, maar over de vraag wat het precies zijn, en – vooral – over de kwestie hoe visuele schema's zich verhouden tot betekenissen.

2. Visuele retorische schema's en waarnemen

De werking van verbale schema's zoals rijm is primair gebaseerd op 'hoe je meedeelt wat je meedeelt', in plaats van 'wat je meedeelt'. Dat 'hoe' bepaalt het formele karakter van de figuur. Willen we de vinger krijgen achter het equivalent daarvan in beeld, dan moeten we op

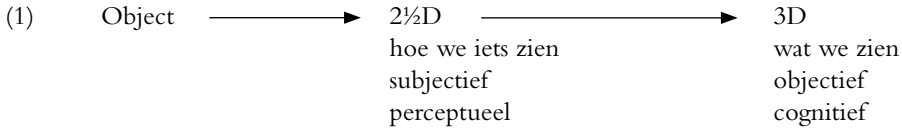
zoek naar die kenmerken van visuele figuren waarvan de werking beschreven kan worden op *hoe we zien wat we zien*, en niet zozeer op wat we zien. Dat laatste is, in de visie van Phillips en McQuarrie niet mogelijk, omdat beelden inherent verwijzen (analoog, of iconisch zijn).

Die visie is gebaseerd op het idee dat het waarnemen van een bepaald object (direct, of via een afbeelding) via de projectie ervan op het netvlies altijd een *onmiddellijk, analoog* 'plaatje' teweegbrengt in onze geest. De inadequaatheid van dat idee blijkt wanneer we gedetailleerder nagaan welke cognitieve representaties betrokken zijn bij de conversie van een visueel signaal naar een visuele representatie in onze hersenen. Die vraag staat sinds het moment dat David Marr zijn zeer invloedrijke theorie van het menselijke zien presenteerde, centraal in de visuele cognitiewetenschap (Marr 1982). Marr definieert 'zien' eenvoudig als: '(...) to know what is where by looking.' (ibid, 3). Naar iets kijken doe je om vast te stellen wat het is, dus wat de 'betekenis' is van een object in je blikveld, maar dat lukt niet zo maar. Net als taalgebruik, modelleert Marr zien als een *informatieverwerkend* proces waarbij diverse typen representaties betrokken zijn. Met zijn theorie ambieert Marr een aloud probleem in de visuele cognitie op te lossen, namelijk waar bij het waarnemen van objecten perceptie eindigt, en waar cognitie begint (zie ook Pinker 1984, Jackendoff 1987).

Wat wordt daarmee bedoeld? Op het moment waarop ik dit schrijf, zie ik het beeldscherm van mijn PC voor me. Als ik me daar bewust van maak, dus als ik naar dat beeldscherm ga *kijken* en ook weet wat een beeldscherm is, dan stel ik vast *wat* het is dat ik zie. Wat deftiger: weten wat het object is dat ik zie houdt in dat ik daarvan een mentaal concept construeer en activeer dat correspondeert met het object in de 'echte wereld' waar ik naar kijk. Dit is, zeer in het kort gesteld, het *cognitieve* aspect van zien. Maar er is bij zien meer aan de hand. Als ik naar het beeldscherm kijk (en weet wat het is), vorm ik er ook een representatie van *zoals ik het nu voor me zie*. Die laatste, *perceptuele* representatie is bij het zien van objecten onmisbaar. Door te zien kunnen we alleen maar weten wat iets is, wanneer we tevens weten hoe we het zien. Zou ik bijvoorbeeld het beeldscherm midden in de kamer zetten en eromheen gaan lopen, dan moet ik kunnen weten dat het mijn perceptie van dat object is die voortdurend verandert, maar niet dat object zelf, dus niet mijn cognitie ervan. Dat is de reden voor de toevoeging to know what *is where* in Marr's definitie van zien. Zonder perceptuele representatie zou ik voor elk toevallig percept van X een apart cognitief concept [X] paraat moeten hebben in mijn geheugen. Dit zou even bizar zijn als de omstandigheid dat ik de mentale representatie van een woordbetekenis paraat zou moeten hebben voor het geval dat een woord tegen me uitgesproken wordt door mijn tante, mijn buurman, mijn vriendin, mijn collega, de stationsomroeper, door de telefoon, geschreeuwd, gefluisterd, en zo voort en zo verder.

Samengevat: door te kijken naar een object stellen we vast wat we zien, maar dat lukt alleen wanneer we weten waar dat object zich ten opzichte van ons bevindt. Dat 'waar' levert de informatie op vanuit welk perspectief we naar iets kijken en op welke afstand het zich van ons bevindt. Zien levert dus twee soorten informatie op: kennis van wat we zien (cognitie), en kennis van hoe we zien wat we zien (perceptie). De cognitieve representatie is 'objectgecentreerd' en wordt door Marr aangeduid met de term *3D-representatie*; de perceptuele representatie is 'subjectgecentreerd', en die noemt hij de *2½D-representatie*. De 2½D-representatie is de (subjectieve) 'geometrie' van de waargenomen vormen. Deze opbrengst van het zien informeert de kijker dus over de contouren, de plaatsen, de diepte en de ruimtelijke oriëntatie (kijkperspectief en afstand) van objecten in het blikveld. Overigens dankt de 2½D representatie zijn wat rare naam aan het feit dat die wel 'diepte' informatie bevat (dus geen

2D is), maar niet ‘volumineus’ is (dus ook geen 3D is).² In schema (1) zijn de nu behandelde kenmerken en eigenschappen van de twee soorten informatie samengevat.

Laten we met dit in gedachten eens kijken naar de advertenties in figuur 1, die een paar jaar geleden deel uitmaakten van een reclamecampagne voor de rookworsten van Unox.

Figuur 1a: *Ijsbaan*

Figuur 1b: *Zuerm vogels*

In deze advertenties wordt het product zowel in taal als in beeld geassocieerd met het winter- en het herfstseizoen, en de daarmee weer verbonden ‘positieve’ gevoelens en sentimenten (de ‘donkere dagen’). De kijker wordt door de advertentie uitgenodigd (of er aan herinnerd) een bepaalde koppeling te maken tussen het product en het (met de afgebeelde objecten ‘ijsbaan’ en ‘vogelzwerm’ metonymisch verbonden) winter-

of herfstseizoen. Die associatie wordt visueel gesuggereerd doordat in de afbeelding iets ‘afwijkends’ aan de hand is: de ijsbaan/ vogelzwerm en het geadverteerde product vertonen een opvallende vormovereenkomst.

Hoe ontstaat die overeenkomst? Spelen de analoge beeldeigenschappen daarbij een rol? Dat laatste is evident niet het geval: normaliter lijken ijsbanen/vogelzwermen en rookworsten namelijk niet op elkaar. Dat dat in de afbeeldingen wel het geval is, is daarom het gevolg van een aantal bewuste ingrepen door de ontwerper. Eén zo’n ingreep (in figuur 1a) is het gekozen perspectief op de ijsbaan: schuin van boven op de bocht. Daardoor en door de mistige verte wordt de ijsbaan hoefijzervormig, en gaat lijken op een rookworst. Een tweede ingreep betreft de aangebrachte afstand tussen de ijsbaan en het waarnemingspunt. We zien de baan van redelijk ‘ver’, en daarom komt de omvang ervan in zekere mate overeen met die van de rookworst. Een derde ingreep betreft de positie van de twee objecten die zo is dat ze een gelijke ruimtelijke oriëntatie hebben: de ‘open kant’ van de worst en de baan in figuur 1a wijst ietwat schuin naar rechtsboven. Dat het hier wel degelijk om een ingreep van de ontwerper gaat, bewijst figuur 1b waarin de rookworst ten opzichte van ijsbaanversie een kwartslag naar rechts gedraaid is.

Uiteraard impliceert elke ingreep in een figuratie een bepaalde fixatie van het ‘hoe’ van ons zien ervan, maar hier gebeurt dat met een heel bijzonder effect, namelijk de gesignaleerde gelijkvormigheid van de afgebeelde objecten. Die gelijkvormigheid berust dus niet op wat we zien, maar juist op *hoe* we zien wat we zien, dus op basis van de fixatie van onze perceptie ervan (in Marr’s termen: de fixatie van de 2½D-representatie). Een krachtige aanwijzing daarvoor is de volgende: als het primair wel om de analoge (dus de 3D-) eigenschappen

van de objecten in de advertenties zou gaan, dan zou de advertentie in figuur 1a hetzelfde effect teweeg moeten brengen als het (geconstrueerde) alternatief ervoor in figuur 2. Relevant is hier dat dit alternatief op het niveau van de 3D-representatie (het betekenisniveau dus) in essentie gelijk is aan figuur 1a.

Figuur 2: *Ijsbaan 2*

Deze analyse heeft de volgende implicatie voor het onderscheid tussen visuele schema's en tropen. De Unox-advertenties zijn retorisch omdat de vormgeving ervan inderdaad 'afwijkt', maar die afwijking voert niet terug op de analoge beeldeigenschappen ('wat

zien we?'), maar op perceptuele eigenschappen ('hoe zien we het?'). De vormgeving geeft dus letterlijk *vorm*, en vergt geen inhoudelijke interpretatie. De realisatie ervan gaat op basis van perspectief, afstand en omvang, en die verhouden zich tot de betekenis van het beeld zoals de klank van een woord zich verhoudt de betekenis ervan – namelijk willekeurig. Een ijsbaan blijft een ijsbaan, hoe we die ook waarnemen (en zelfs zonder dat). Dus als de retorische figuratie op de *manier* van waarnemen is gebaseerd, dan komen we met deze advertenties in de buurt van de kenmerken van een visueel retorisch schema. De beelden in figuur 1 zijn daarom 'retorisch' op basis van eigenschappen die niet geïnterpreteerd hoeven of zelfs kunnen worden (geen 3D-representatie), precies zoals rijm gebaseerd is op soortgelijke eigenschappen van taal. Meer algemeen gesteld: in tegenstelling tot wat Phillips en McQuarrie betogen, bestaan visuele retorische schema's *wel*, en we kunnen ze definiëren op basis van perceptuele, 2½D-eigenschappen van beelden.

3. Visuele retorische schema's en gestaltprincipes

Zoals al eerder opgemerkt, zoekt Van Enschoot de oplossing van het probleem om visuele retorische schema's te definiëren (onder meer) in de notie 'betekenisarm'. Een visueel schema bestaat in haar visie uit vormgevingselementen die geen interpretatie vergen maar wel 'afwijkend' zijn (Van Enschoot 2006, 150). In de vorige paragraaf heb ik laten zien dat zulke afwijkende vormgevingselementen herleid kunnen worden tot perceptuele (2½D-) eigenschappen van het beeld, dus op hoe we zien wat we zien. Ik heb de analyses daar echter niet zonder reden laten vertrekken vanuit een *interpretatie* van de twee advertenties. Met de betekenisloze (of –arme) vormgevingselementen is namelijk nog maar de helft van het verhaal verteld. Die elementen mogen op zichzelf betekenisarm zijn, maar dat wil nog niet zeggen dat ze met de betekenis van de boodschap niets van doen hebben. Sterker nog, ik meen dat je van afwijkende, dus retorische perceptuele beeldeigenschappen pas kunt spreken wanneer je van die elementen tevens kunt aangeven hoe ze een bijdrage leveren aan de betekenis die de advertentie beoogt te communiceren. Er moet een basispropositie kunnen worden ge(re)construeerd die op zinvolle wijze gerelateerd kan worden aan de werking van de schematische retorische figuur. In de Unox-advertentie lukte dat vrij aardig, maar hier wil ik de kwestie op een algemener niveau aan de orde stellen door de perceptuele eigenschappen van visuele schema's te relateren aan de uitgedrukte betekenis.

Kijken we nog eens naar advertenties in figuur 1. Die moeten een associatie teweegbrengen tussen het product en het winter-/herstseizoen, en die associatie wordt ‘versterkt’ door de gekozen perceptuele vormgeving van het beeld. Het is hier dat Van Enschoot’s visie op visuele schema’s en die van mij uiteenlopen. Zij stelt voor om de definitie van visuele schema’s te laten vertrekken vanuit overmatige regelmaat ‘sec’ (ibid, 150). De experimentele advertenties die zij geconstrueerd heeft ten behoeve van het experiment dat in hoofdstuk 4 van haar dissertatie beschreven wordt, maken duidelijk wat ze daarmee bedoelt. De schematische varianten van de advertenties ontstaan door de productafbeelding simpelweg te herhalen. In plaats van één fles sportdrink of tube tandpasta, ziet de beschouwer er drie of vier (ibid, 100–101). Ook stelt zij voor om schema’s te operationaliseren als een afwijkende uitsnede van een afbeelding, of als een afwijkend camerastandpunt.

Zulke vormgevingselementen zijn inderdaad betekenisloos, maar het probleem ermee is dat je ze op geen enkele wijze kunt relateren aan de betekenis die de boodschap wel wil uitdrukken. En het is in het bijzonder dat laatste punt dat naar mijn idee juist wel moet kunnen om een retorisch schema of templaet te definiëren: je moet expliciet kunnen maken hoe een visueel schematisch kenmerk bijdraagt aan (het overbrengen van) de betekenis. Pas dan kun je het naar mijn idee ‘retorisch’ noemen. Maar hoe kan dat ‘bijdrage leveren aan de betekenis’ nader worden gepreciseerd? Een mogelijkheid daartoe is om alweer een vergelijking te maken met talig rijm, maar nu toegespitst op de wijze waarop dat is betrokken op de betekenis van de tekst waarin het voorkomt.

Dat onderwerp staat centraal in veel van de publicaties van Reuven Tsur (bijvoorbeeld: Tsur 1992, Tsur, Glichsohn & Goodblatt 1990). De werking van rijm (en andere formele kenmerken als klank en ritme) kan volgens Tsur begrepen worden op basis van *gestaltprincipes* (Tsur 1992, 111). Ik ga nu een wat merkwaardige omweg maken: iets over visuele perceptie te berde brengen vanuit inzichten in de werking van verbale perceptie-eigenschappen die weer terugvoeren op een theorie over visuele perceptie, maar ik hoop dat gaandeweg aannemelijk wordt dat die *detour* de moeite waard is. Ik merk overigens op dat het samenvattend weergeven van Tsur’s gedachtegoed in zoverre lastig is dat zijn betogen nogal hecht vervlochten zijn met analyses van gedichten en fragmenten daaruit. Ik doe niettemin een poging.

Tsur begint hoofdstuk 5 uit zijn boek ‘Towards a theory of Cognitive Poetics’ met de zin ‘The sound stratum of poetry is a continuous embarrassment for many literary critics’ (ibid, 111). Die verlegenheid vloeit naar zijn idee voort uit het feit dat het zo lastig is om rijm anders te zien dan als een stilistische versiering van een gedicht, dus om iets zinnigs te berde te brengen over de wijze waarop rijm – dat hij een *perceptueel* stratum van poëtische teksten noemt! – betrokken kan worden op de betekenis van een gedicht. Daarmee is meteen Tsur’s belangrijkste ambitie gegeven. Zijn vertrekpunt is, als gezegd, dat de werking van rijm als *gestaltprincipe* begrepen moet worden (ibid, 112). Die principes voeren allen terug op de bekende ‘Prägnanz’-wet van de *gestalttheorie*: de psychologische structuur van een reeks stimuli is zo ‘goed’ als de relevante contextomstandigheden toestaan. De theorie specificeert zulke ‘goede’ omstandigheden als gelijkheid in vorm, omvang, of kleur van objecten. Pas je dat idee toe op poëzie, dan wordt het ‘goed-zijn’ van de psychologische (of conceptuele) ‘voorstelling’ die een lezer van een gedicht maakt, bepaald door *zowel* de betekenis van een gedicht als de klank ervan, met rijm van dat laatste als een speciaal geval. In het bekende gedicht van de Schoolmeester (Hier ligt Poot; hy is dood) vormt de klankverwantschap van de woorden ‘Poot’ en ‘dood’ zo’n contextomstandigheid die de psychologische organisatie van

de ‘stimuli’ (‘Poot is niet meer onder ons’) bevordert. Tsur noemt poëzie waarin één centrale ‘kern’ of coherente betekenis aangewezen kan worden waarop zowel semantische als formele strata convergeren ‘convergente’ poëzie, en daarmee is meteen ook duidelijk dat zijn voorbeelden zelden moderne poëzie betreffen. In de belangrijke moderne poëzie ontbreekt die focale kern juist (zie Vaessens 2006).

Die kern duidt Tsur aan als de ‘wholeness’ van het gedicht, en om die heelheid te reconstrueren moet de lezer de uitgedrukte betekenissen ‘samen’ nemen. De heelheid berust in het interpreteren van de conceptuele relaties tussen die betekenissen, en het is bij dat proces dat het rijm een cruciale rol gaat spelen. Het idee is dat rijm het effect heeft dat de aandacht van de lezer gevestigd wordt op de *klank* van woorden, en daarmee op de formele verwantschap die woorden kunnen hebben (dus op het ‘hoe’ van de mededeling). Dat leidt tot een groepering op niet-semantische gronden. Tsur stelt daarover: ‘The general rule is that to the extent that stimuli possess similar features they form groups and are perceived as unified, coherent, and stable structures.’ (ibid, 113). Om een indruk te geven hoe dat uitwerkt, analyseer ik een kort stuk poëzie – de laatste strofe uit het gedicht *November* van J.C. Bloem – volgens Tsur’s methode (zie 2).

- (2) Verloren zijn de prille wegen
 Om te ontkomen aan den tijd;
 Altijd November, altijd regen,
 Altijd dit lege hart, altijd.

Laten we, ietwat oneerbiedig, de portee of heelheid van deze strofe parafraseren als ‘We worden almaar ouder, verliezen onze jeugd en dat is niet fijn’. Het rijmschema (ab-ab) roept bij de lezer, in gestaltpsychologische termen, een behoefte op aan ‘closure’ (vergelijk Tsur 1992, 115). Is eenmaal de ab-a..-configuratie een feit, dan moet de vierde regel aan die behoefte tegemoet komen: (...) closing it with a “click” achieves stability (...). (ibid, 115). De conceptuele structuur van Bloem’s strofe bestaat op twee niveaus. Op het eerste niveau is er sprake van twee keer twee regels waarin aan achtereenvolgens het jong-zijn: ‘toen’ en het oud-zijn: ‘nu’ gerefereerd wordt. Op het tweede niveau kunnen we de relatie tussen die twee levensfasen zien als een eenheid die is gelegen in hun tegenstelling. Dus op het tweede niveau zijn de vier regels samengenomen omdat de lezer op de een of andere wijze de heelheid van de ‘jong-oud/toen-nu’-tegenstelling moet doorgronden. Het is op dit niveau dat het rijmschema ‘werkt’. Op *inhoudelijke* gronden worden de regelparen 1-2 en 3-4 afzonderlijk ‘samen’-genomen, maar op *formele* gronden het cluster [1-2, 3-4]. Het rijmschema brengt dus teweeg dat de eenheden 1-2 en 3-4 formeel ‘zwak’ zijn omdat de gepaarde regels niet rijmen, maar dat het heelheid 12-34 ‘sterk’ is omdat de regels 1 en 3 en 2 en 4 wel rijmen (vergelijk Tsur 1992, 118-119). Het groeperingseffect dat plaatsvindt op perceptuele gronden betreft dus de strofe als geheel, en niet de regelparen 1-2 en 3-4, en zo wordt aan het inhoudelijke contrast ‘jong-oud’ pregnantie verleend door het rijm.

Ik geef toe: je moet je door dit soort analyses willen laten overtuigen, maar dat Tsur’s ideeën niettemin aan iets hogers raken, moge blijken wanneer we ons voorstellen dat Bloem’s strofe op het aa-bb-schema zou zijn gebaseerd. De werking van dat schema analyseert Tsur vanuit het gestaltprincipe van ‘goede voortzetting’. De regelparen in Bloem’s gedicht zouden nu op basis van de gelijke klanken op de geregeindes én hun nabijheid ‘krachtige’ groepen vormen. Per saldo is dan het effect dat de ‘heelheid’ van de strofe afgezwakt wordt. De lezer

verwacht nu eerder een ‘voortgang’ op basis van de klankparen aa–bb–cc.... waarmee het ‘closure’-effect dat zo sterk aanwezig is in het origineel, juist teniet wordt gedaan. In tegenstelling tot Bloem’s ‘echte’ gedicht is er in het denkbeeldige geval dus maar van één groeperingniveau sprake, en dat zou in beginsel ‘goed’ gecontinueerd kunnen worden.

Tsur’s ideeën over verbale retorische schema’s onderstrepen wat ik in de vorige secties al aan de orde stelde ten aanzien van visuele schema’s: het gaat daarbij over de vraag *hoe* het zien wat we zien is betrokken bij de betekenisoverdracht en het effect dat dat in de kijker teweegbrengt. Net als Tsur’s rijmschema’s werken visueel-formele aspecten als perspectief, afstand en spatiële oriëntatie als gestaltprincipes (zie ook Teng & Sun 2002; Maes & Schilperoord 2007). Door middel van patronen van klankherhaling vestigt de dichter de aandacht van de lezer op de klank van talige tekens, waarmee een groepering teweeg wordt gebracht van hun (gezamenlijke) semantiek. Net zo vestigt de ontwerper van bijvoorbeeld de Unox-advertenties de aandacht van de beschouwer middels perceptuele strata op het ‘hoe’ van het waarnemen, en verschaft hij op die wijze een meerwaarde (‘prägnanz’) aan het ‘wat’ daarvan. De overeenkomstige hoefijzervorm van de objecten in figuur 1 draagt dus bij aan een geïntegreerde psychologische organisatie – aan een groepering daarvan die we bovendien goed in relatie kunnen brengen met het doel van de advertentie: de rookworst is ‘iets meer’ verbonden met de ijsbaan als in het alternatief in figuur 2.

Visuele groepering kan behalve door vormherhaling overigens ook gestimuleerd worden door herhaling op basis van kleur en omvang, of door *closure* indien objecten zo worden gesitueerd dat de figuratie iets completeert of wanneer je op grond van de figuratie iets kunt aanvullen wat ontbreekt. Ook *symmetrie* kan dat effect sorteren indien de objecten worden gegroepeerd op basis van hun ruimtelijke gesitueerdheid of oriëntatie in het beeld (zie voor een overzicht van deze gestaltprincipes bijvoorbeeld Mullet & Sano 1995). In de Unox-advertenties ontstaat groepering door het specifieke perspectief in het beeld op de ijsbaan en de vogelzwerm, waarmee de ontwerper overeenkomst creëert tussen die baan/zwerm en de rookworst op basis van *vorm* en (enigszins) *omvang*. Groepering ontstaat eveneens door de overeenkomstige ruimtelijke oriëntatie van de twee ‘hoefijzervormen’ die de ontwerper heeft aangebracht: baan/zwerm en worst ‘wijzen’ in dezelfde richting. Een ander voorbeeld van zulke principes is te zien in figuur 3, een advertentie voor Landrover jeeps.

Figuur 3: Nijlpaarden

Deze advertentie wil, in termen van de conceptuele dimensie in het model van Phillips en McQuarrie, een *overeenkomst* suggereren tussen de afgebeelde objecten. Landrovers zijn net zo robuust en sterk als nijlpaarden, en ze zijn bovendien *net als* nijlpaarden in staat zich over land en in het water voort te bewegen. Hoewel de bedoelde relatie dus inhoudelijk veel gemotiveerder is dan die tussen ijsbanen en rookworsten (waarover

later meer), zijn het ook hier betekenisarme vormgevings-elementen die er voeding aan geven. De objecten worden gegroepeerd op basis van *nabijheid*: de jeep vormt een groep met de nijlpaarden; *gelijkheid* in vorm, kleur en omvang: de oren en spiegels, en ogen/neuzen en koplampen; *symmetrie*: de objecten zijn gegroepeerd langs een denkbeeldige diagonaal van

rechtsboven naar linksonder; *closure*: de jeep lijkt letterlijk de rij te sluiten; en ten slotte *regelmaat*: de objecten verkeren allen half in het water, en de spatiële oriëntatie is gelijk.

Het retorische gehalte van deze vormgevingselementen kan empirisch onderzocht worden op een wijze die we eerder tegenkwamen: figuur 3 kan geconfronteerd worden met (de gefabriceerde) figuur 4, die inhoudelijk dezelfde portee heeft als figuur 3.

Figuur 4: Nijlpaarden 2

Figuur 4 maakt duidelijk dat het in figuur 3 om betekenisarme vormgevingselementen gaat: je kunt ze ‘eruit’ slopen zonder de basisproposities in die advertenties fundamenteel te veranderen. Ook de ‘advertentie’ in figuur 4 drukt de propositie uit dat de Landrover in bepaalde opzichten gelijk is aan, of vergelijkbaar is met een nijlpaard,

maar de groepering dient in dit geval geheel te varen op het kompas van de betekenis van de afgebeelde objecten (de 3D-representaties die je ervan construeert).

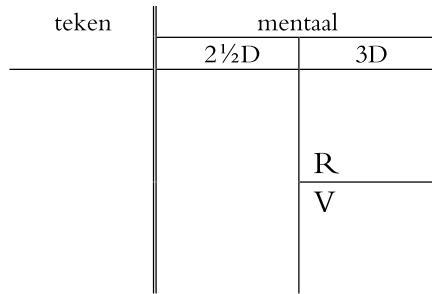
Nader onderzoek naar deze en andere gedaantes waarin visuele schema’s voorkomen kan naar mijn idee plaatsvinden vanuit Tsur’s rijmschema’s en de verbinding die hij legt met gestaltpincipes. Veronderstelbaar is dat de weergave van de twee objecten in de geconstrueerde figuur 2 die ‘sterk’ maken zodat ze afbreuk doen aan de ‘wholeness’, terwijl de vormverwantschap ertussen in figuur 1 de objecten ‘zwak’ maakt waardoor de ‘wholeness’ juist sterker wordt – vergelijkbaar dus met het gekruiste rijm in Bloem’s strofe. Uiteraard zullen de schema-patronen in het visuele domein veel beperkter zijn dan wat in gedichten mogelijk is, maar daar staat tegenover dat de perceptuele middelen om schema’s te maken in het visuele domein juist veel talrijker zijn. Kortom: nader onderzoek is hier geboden.

4. Visuele schema’s en tropen

Ik heb, hoop ik, in de twee voorgaande paragrafen enige helderheid geschapen over de kenmerken en werking van visuele schema’s (of wellicht dat ‘visuele schematische elementen’ een adequatere term is). De betekenisarme vormgevingselementen kunnen op basis van Marr’s theorie gepreciseerd worden in termen van perceptuele eigenschappen van beelden (de 2½D eigenschappen), en die elementen constitueren een visueel schema wanneer berekend kan worden dat ze als gestaltpincipes fungeren, dus groepering van objecten in de hand werken. Ik wil in deze paragraaf het onderwerp op een breder plan brengen door in te gaan op de kwestie hoe retorische schema’s en tropen in meer algemene zin van elkaar kunnen worden onderscheiden, en daarmee ook van niet-retorische figuraties. Ik wil dat doen in de vorm van een voorstel voor een analytisch model van visuele retoriek waarin de in de twee vorige sectie geïntroduceerde noties samengenomen worden. Ik maak daarvoor gebruik van de zogenaamde cognitieve ‘ruimte’- of ‘domein’-modellen voor *metaforiek* die ontwikkeld zijn binnen de Cognitieve Taalkunde (Croft & Cruse 2004; Gibbs 2004; Lakoff & Johnson 1980; Shen 1999; Teng & Sun 2002). De vertrekpunten van het analysemodel zijn:

- er zijn in de advertentie (tenminste) twee entiteiten aanwijsbaar op basis van juxtapositie, fusie of vervanging;
- er is een zinvolle basispropositie te formuleren waarin die twee entiteiten op elkaar betrokken worden: de kernboodschap die de advertentie communiceert.

Visuele figuren, retorische en niet-retorische, kunnen we dan analyseren in termen van vier domeinen (zie figuur 5).

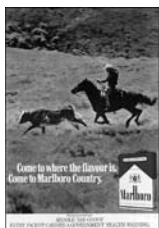
Figuur 5: *Domeinenmodel*

De dubbele verticale lijn markeert de scheiding tussen het (fysieke) *tekendomein*, en het *mentale* domein. Dat laatste domein is op twee manieren nader ingedeeld. Er is een scheiding aangebracht tussen het *perceptuele* domein (2½D), en het *conceptuele* domein (3D), en binnen het conceptuele domein is een onderscheid gemaakt tussen het *referentiële* domein (R) en het zogenaamde *vehikeldomein* (V). Uitgangspunt is, als gezegd, dat er in het teken-domein twee entiteiten aanwezig of afleidbaar zijn, die ik zal aangeven als E₁ en E₂. Die moeten geïnterpreteerd worden, en de representaties daarvan bevinden zich in het tweede domein: het mentale domein. Wanneer het beeld het soort vormgevingselementen bevat waarover het eerder ging, dan bevinden zich in het perceptuele domein de met E₁ en E₂ corresponderende *percepten*., die ik aanduid als P₁ en P₂. In het conceptuele domein zijn die correspondenties per definitie aanwezig, en die *concepten* duid ik aan als C₁ en C₂. Er zijn hier twee mogelijkheden: ofwel C₁ en C₂ zijn beide gesitueerd in het referentiële domein, of (tenminste) één ervan is gesitueerd in het vehikeldomein. Het referentiële domein bevat het concept of de concepten waarover de advertentie een bepaalde mededeling doet. In dit domein moet dus altijd tenminste één concept gesitueerd kunnen worden. In het vehikeldomein zijn concepten gesitueerd waaraan de advertentie/boodschap uitsluitend refereert om over het concept binnen het referentiële domein een bepaalde mededeling te doen (hoewel dat concept niet noodzakelijk een correspondent hoeft te hebben in het tekendomein).

Tussen, maar ook binnen de domeinen bestaan drie soorten algemene relaties: correspondentie-relaties, perceptuele relaties en conceptuele relaties. *Correspondentie-relaties* bestaan tussen elementen E en P, tussen E en C en tussen P en C. Het gaat dan om relaties tussen het tekendomein en het mentale domein, of tussen het perceptuele en het conceptuele domein. *Perceptuele relaties* bestaan tussen elementen P in het perceptuele domein. Dat zijn het soort relaties dat in de vorige paragraaf aan de orde was. *Conceptuele relaties* bestaan tussen elementen C in het conceptuele domein. Dan gaat het om relaties binnen het referentiële

of het vehikeldomein, of tussen het referentiële en het vehikeldomein. Conceptuele relaties kunnen van diverse aard zijn: gelijkenis, identiteit of causaliteit. Over de preciese aard ervan kom ik nog te spreken als de werking van het voorstel nader uiteengezet wordt.

Ik illustreer de werking van het analysemodel aan de hand van vijf advertenties. Twee daarvan zijn al eerder besproken – de Unoxadvertisenties (figuur 1) en de Landroveradvertentie (figuur 3). De andere drie zijn weergegeven in figuur 6, 7 en 8, één voor Marlboro, één voor Grolsch premium blond en een advertentie voor Brahma-bier (die ik ontleen aan Van Enschoot 2006, 150). De vraag waarop het analysemodel een antwoord geven moet is of de basispropositie (zie vertrekpunt b hierboven) al dan niet uitgedrukt dan wel benadrukt wordt door middel van een visuele retorische figuratie. De hamvraag daarbij is in welke mentale domeinen de entiteiten in het tekendomein een correspondent hebben. Ik begin met de advertentie in figuur 6.

Figuur 6: Cowboy

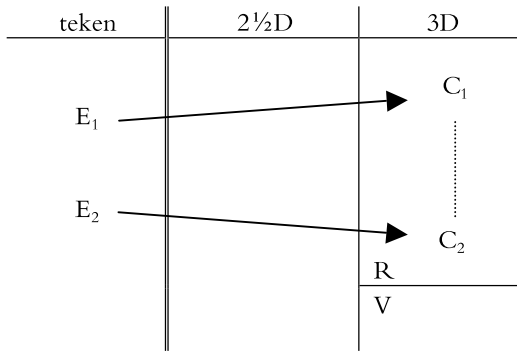

Figuur 7: Monroe

Figuur 8: Rood vlak

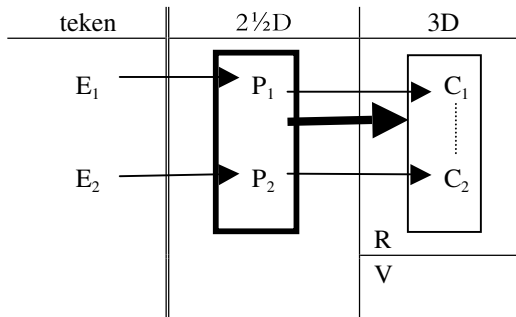
Figuur 6 is een zogenaamde ‘endorsement’ advertentie. Dat zijn advertenties waarin beroemdheden, deskundigen of ‘gewone’ mensen worden weergegeven, soms met een voor hun rekening komende productaanbeveling (een ‘testimonial’). De basispropositie kan worden weergegeven als ‘X gebruikt product Y’. Het kan zijn dat X deskundig is ten aanzien van Y (een kennelhouder prijst een merk hondenvoer aan), of belang heeft bij de werking ervan (Jennifer Aniston die een schoonheidssmeerseltje aanbeveelt), ‘gewoon’ beroemd en aantrekkelijk is (zanger Jim eet naar eigen zeggen graag Marsrepen) of een bepaald archetype representeert (zoals de cowboy in figuur 6), of dat X juist ‘een van ons’ is. In alle gevallen moet je naar mijn idee in dit soort advertenties beide entiteiten situeren in het *referentiële* domein. Je zou zelfs kunnen stellen dat in dit type advertenties primair iets wordt gezegd over de beroemdheid of deskundige: hij/zij gebruikt dit product, dus doe jij dat ook. De advertentie in figuur 6 kan in termen van het domeinenmodel daarom als volgt geanalyseerd worden (zie figuur 9).

Figuur 9: *Geen retoriek*

Het perceptuele domein blijft ‘leeg’ omdat er in deze advertentie geen vormgevingselement aanwezig is dat we kunnen analyseren op de wijze die in de secties 2 en 3 aan de orde was. Omdat daarnaast beide entiteiten gesitueerd moeten worden in het referentiële domein, kunnen we concluderen dat figuur 6 een *niet-retorische* figuratie bevat. De empirische claim is nu dat figuur 9 over dit geval generaliseert: *alle* advertenties die we op deze wijze kunnen analyseren zijn ‘niet-retorisch’ (over de betekenis van de stippellijn gaat het zo aanstonds).

Kijken we dan weer naar figuur 1: de Unoxadvertenties. Volgens het model kunnen we het retorische karakter ervan als volgt weergeven (figuur 10).

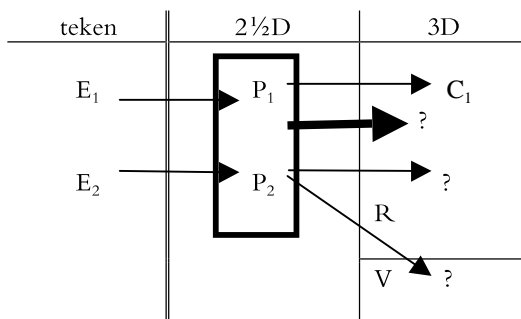

Figuur 10: *Perceptuele retoriek*

De bijzondere aard van deze advertentie is, zoals eerder uiteengezet, dat er perceptuele groepering plaatsvindt van de entiteiten (weergegeven door het kader in het $2\frac{1}{2}D$ -domein). Ook hier claim ik een generalisatie: alle advertenties die analyseerbaar zijn als in figuur 10 zijn gevallen van *perceptuele* retoriek. De advertenties in figuur 6 en 1 zijn gelijk in de zin dat ze beiden over de twee aanwezige entiteiten een ‘mededeling’ doen: de cowboy is de ‘ideale gebruiker’ van de sigaret, en het winterseizoen het ideale seizoen om de worst te nuttigen. In beide gevallen gaat het er om ons het product duurzaam te laten associëren met de tweede entiteit. Ze verschillen van elkaar in de zin dat die associatiere relatie in de Unox-advertentie met perceptuele middelen kracht bijgezet wordt (wat is weergegeven door het kader in het 3D-domein). Daarom is deze advertentie een voorbeeld van een visueel retorisch *schema*.

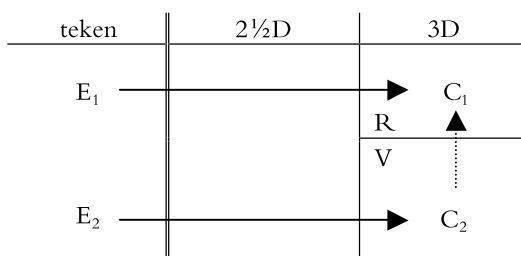
Dit impliceert overigens nog een derde mogelijkheid: de aanwezigheid van schematische elementen waarvan *niet* aangegeven kan worden hoe ze geïntegreerd zijn met de kernpro-

positie. De advertentie voor Brahma bier in figuur 8 is daarvan een voorbeeld. In deze advertentie is ook sprake van perceptuele elementen in de eerder begrepen zin (de vorm van de fles en die van de rood/wit-scheiding), maar onduidelijk is wat die elementen beogen te linken.³ Deze figuur is daarmee een voorbeeld van het type experimentele stimuli waarmee Van Enschoot in haar hoofdstuk 4 experimenteert. In termen van het domeinen-model is de advertentie als volgt te analyseren (figuur 11).

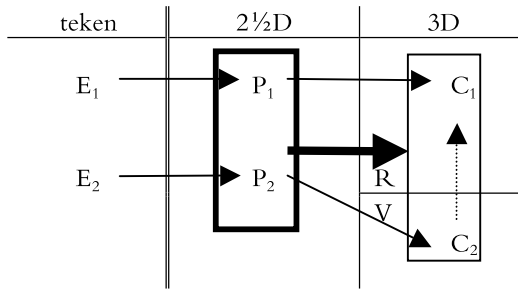
Figuur 11: Betekenisloze figuratie

Kijken we dan naar de Grolsch-advertentie (figuur 7). Ook hier zouden we een geval van 'endorsement' in kunnen zien, maar dat lijkt me niet in de haak. Monroe wordt in deze advertentie zeker niet als 'ideale' gebruiker of als deskundige ten aanzien van het aangeprezen biertype opgevoerd. De advertentie deelt uitsluitend iets mee over het product, dus alleen die entiteit situeren we in het referentiële domein. De gedachte aan Monroe wordt opgeroepen om iets over dat product mee te delen, dus is hier sprake van een entiteit *in termen waarvan* iets over het product geclaimd wordt, te weten het 'blond zijn' daarvan; een eigenschap waarvoor Monroe met recht en reden als het prototypische geval doorgaat. Deze figuur is dus een visuele metafoor (of simile) en de 'entiteit' Monroe moet daarom gesitueerd worden in het 'vehikel-domein'. Figuur 12 geeft die situatie weer, waarbij de gestippelde pijl de 'in termen van'-betrekking tussen de entiteiten representeert. Het 2½D domein blijft 'leeg' voor deze advertentie. We kunnen nu dus spreken van *conceptuele* retoriek, ofwel van een visuele troep.

Figuur 12: Conceptuele retoriek

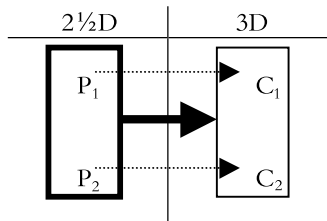
Ook kunnen combinaties voorkomen van perceptuele en conceptuele retoriek; visuele retorische figuren waarin zowel sprake is van een 'in termen van'-betrekking tussen de entiteiten als van perceptuele middelen om die link verder te bekrachtigen. Een voorbeeld daarvan is figuur 3; de Landrover-advertentie, waarvan de analyse is weergegeven in figuur 13.

Figuur 13: *Combinatie perceptuele en conceptuele retoriek*

Deze analyse maakt nu ook inzichtelijk wat het verschil is tussen de twee gefabriceerde advertenties in figuur 2 en 4. Als de perceptuele retoriek uit de Landroveradvertentie gehaald wordt (als in figuur 4), dan blijft die advertentie ‘retorisch’, terwijl datzelfde procédé voor de Unox-advertentie een niet-retorische variant oplevert (figuur 2). Die laatste advertentie wordt dan een geval als in figuur 9, terwijl de gefabriceerde Landroveradvertentie analyseerbaar is als in figuur 12.

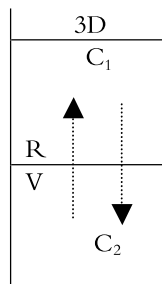
Laten we de aandacht nu richten op de betekenis van de diverse relaties tussen en binnen de domeinen, om te beginnen die tussen het 2½D en 3D-domein (zie figuur 14).

Figuur 14: *Pregnanz*

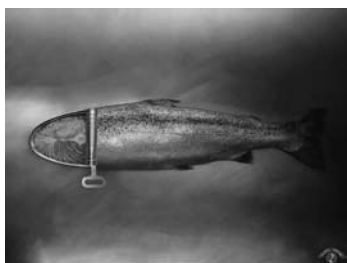
De gestippelde lijnen representeren correspondentierelaties P-C. Het vette kader geeft aan dat er sprake is van perceptuele groepering van entiteiten waarmee de conceptuele relatie in het 3D-domein kracht bijgezet wordt (zie het kader in dat domein). De dikke pijl markeert dan een ‘pregnanz’-relatie. In gestalttheoretische termen zijn de entiteiten nu ‘zwak’ en de groepering ‘sterk’, analoog dus aan de situatie in de strofe van Bloem.

Kijken we vervolgens naar de relatie tussen de twee 3D-domeinen (figuur 15).

Figuur 15: *Relaties tussen R en V*

Wanneer de relatierichting die is van vehikel naar referentieel domein, is sprake van wat in de metafoorthorie *mapping* genoemd wordt. Het gaat dan om vergelijking, contrast of identiteit. Metaforen zijn gevallen van vergelijking (of contrast, zie Forceville 1996, Phillips & McQuarrie 2004). Ook de ‘oxymoron’ gevallen die in Teng & Sun (2002) geanalyseerd worden zijn daar voorbeelden van. Van een identiteitsrelatie is mijns inziens sprake in de zeer frequente ‘real thing’-advertenties voor bijvoorbeeld vruchtensappen en voor ingeblikte of in glas verpakte groente of vis (zie Maes & Schilperoord 2007). Twee voorbeelden daarvan zijn te zien in figuur 16.

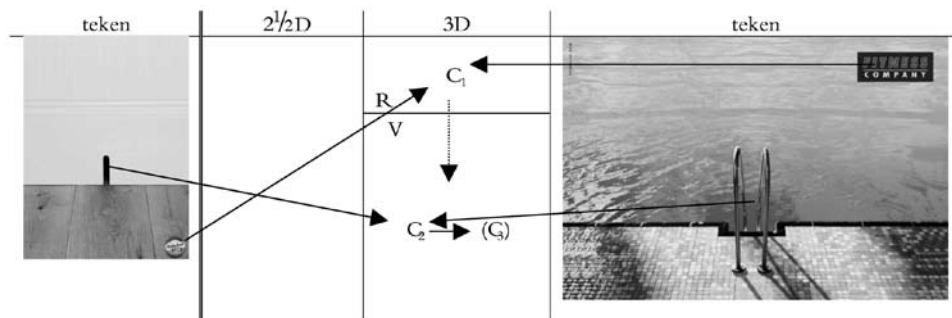

Figuur 16: ‘Real thing’ advertenties

Kenmerkend voor dit type advertenties is dat het vermeende ‘pseudo’-karakter van het product erin ontkracht wordt. De claim ervan is zoiets als ‘product X is de Y, de hele Y en niets dan de Y’; hier dus over een merk blikzalm en een merk sinaasappelsap.

In beginsel kunnen deze advertenties geanalyseerd worden als in figuur 12, terwijl de relatie tussen de 3D-domeinen er één is van (geclaimde) identiteit.

Ik sluit de bespreking van het analysemodel af met een bijzonder geval, namelijk wanneer tussen de concepten in de 3D-domeinen een causale relatie bestaat. Daarvan is sprake bij visuele *hyperbolen* (ook een veel voorkomende figuur in advertenties!). Twee voorbeelden daarvan zijn figuur 17 (waarin advertenties en analyse ineengevoegd zijn. Ik geef er overigens twee omdat de werking opmerkelijk gelijk is).

Figuur 17: *Hyperbolen*

De retorische figuur in deze advertenties is bijzonder omdat het product (C_1) zelf – een merk smeerkaas, en een fitness-school – er geen deel vanuitmaakt. Van de twee entiteiten die wel deel uitmaken van de figuur is er telkens maar één afgebeeld: het overdreven smalle muizenhol en de al even overdreven smalle zwembadtrap (C_2). De overdrijvingen kunnen we alleen dan onderkennen wanneer we van beide entiteiten de ‘normale’ proporties (C_3) paraat hebben (in die zin zijn deze advertenties dus bijzondere gevallen van ‘vervanging’, zie ook sectie 5). Tegelijkertijd kunnen we wel degelijk stellen dat de afgebeelde ingang en

zwembadtrap dienen om iets over de producten mee te delen. Dus de twee termen van de retorische figuur zijn hier het overdreven smalle hol en een normaal hol, en de overdreven smalle trap en een normale trap, en die moeten *beiden* in het vehikeldomein gesitueerd worden. De relatie tussen de twee mentale domeinen is er dan één van causaliteit, maar een die 'loopt' van het referentiële domein naar het vehikeldomein: 'deze smeerkas is zo 'light' dat een muis (als erkende kaasspecialist) die het eet door dit holletje past.', en 'deze fitness-school is zo effectief dat de leden ervan door deze smalle trap passen'.

5. Conclusie

Het analysemodel roept –uiteraard– flink wat vragen op van theoretische, analytische en empirische aard, waarvan ik er hier een paar aan de orde zal stellen. Een eerste, theoretische, vraag is waar we de structuurtypen van Phillips en McQuarrie (juxtaposities, fusies en vervangingen) binnen het model zouden moeten situeren. Of het *tekendomein* daarvoor een kandidaat is, lijkt me af te hangen van de mate waarin de identificatie van een entiteit vereist is om vast te stellen met welke structuurvariant we te maken hebben. Mijn (heel erg voorlopige) indruk is, dat dat voor de trits 'juxtapositie – fusie – vervanging' in toemende mate het geval is. Juxtaposities zouden om de kwestie verder te onderzoeken als vertrekpunt kunnen fungeren. Om die variant te kunnen identificeren hoef je slechts vast te stellen dat een afbeelding twee losse entiteiten bevat. Natuurlijk zul je die dan interpreteren en tracht je er een relatie tussen te construeren (een antwoord te geven op de vraag: waarom zijn deze twee entiteiten in dezelfde afbeelding bijeen gezet?), maar voor deze structuurvariant lijkt een zuiver structurele beschrijving dus mogelijk. Bij fusies wordt dat al lastiger. Fusies ontstaan door entiteiten op de een of andere wijze te amalgeren waardoor ze enerzijds elk voor zich 'onvolledig' zullen zijn, en anderzijds samen een 'onmogelijke' entiteit opleveren (vergelijk de blikzalm-advertentie in figuur 16). Om dat vast te kunnen stellen moet je ofwel 'aanvullen' wat je van de entiteiten niet ziet, ofwel bepalen wat de wel volledige gedaante van de entiteiten is. Hoe het zij, de identificatie van een fusie noopt tot een diepere verwerking van de gefuseerde entiteiten. Dat lijkt me a fortiori op te gaan voor vervangingen, zoals de Tropicana-advertentie (figuur 16). De gedachte aan een niet afgebeelde entiteit wordt hier opgeroepen door de wel afgebeelde entiteit in een specifieke visuele context te plaatsen (het 'geperste' sinaasappelpak op de citruspers). Om het structuurtype te doorgronden is interpretatie van de entiteit onontbeerlijk. De hyperbolen in figuur 17 zijn als vervangingen op te vatten in de zin dat afgebeelde entiteiten evident afwijken van de 'normale' gedaante ervan, en daarmee de gedachte eraan oproepen. Je zou het soort 'halfvervangingen', maar ook hier lijkt interpretatie van de entiteit onmisbaar.

Een hiermee samenhangende vraag is of je van elk structuurtype een retorische en niet-retorische variant hebt, ofwel: een deviante en niet-deviante variant. Juxtaposities kunnen wederom als vertrekpunt fungeren. Volgens het analysemodel zijn die retorisch wanneer er perceptuele groeperingselementen in de voorstelling aangewezen kunnen worden (als in figuur 1), of wanneer een van de entiteiten in het vehikeldomein gesitueerd moet worden (als in figuur 7). Algemeeniserend gesteld: voldoet een configuratie niet aan minstens een van deze criteria, dan is de figuratie niet-retorisch (als in figuur 6). De vraag is dan of je gevallen hebt van fusie of vervanging waarvoor dat óók opgaat. Kort en goed: ik ken zulke gevallen niet, maar dan is meteen de volgende vraag: zijn fusies en vervangingen altijd op grond van

hetzelfde criterium of dezelfde criteria (perceptueel en/of conceptueel) als retorisch/deviant aan te merken? Zoals gezegd: fusies ontstaan door entiteiten te amalgeren, en daar lijken me in elk geval perceptuele vormgevingselementen bij betrokken. Verder ken ik geen fusiegevallen waarvan beide entiteiten in het referentiële domein gesitueerd moeten worden. Fusies zouden daarmee altijd op grond van *beide* criteria als retorisch figuratie zijn aan te merken. Vervangingen (zoals de Tropicana-advertentie) berusten als gezegd cruciaal op de interpretatie van de visuele context. Perceptuele groepering lijkt daarbij niet aan de orde. Deze overwegingen leiden samen tot de volgende set van predicties aangaande de graad van deviantie van de drie structuurtypen (zie (3)).

(3)	perceptueel	conceptueel	deviantie
juxtaposities	+/-	+/-	+/-
fusies	+	+	++
vervangingen	-	+	+

Deze set houdt een empirische claim in, en vraagt dus om navenant onderzoek.

Dat laatste geldt ook voor de gehypothetiseerde ‘pregnanz’-relaties in het analysemodel (zie figuur 14). In alle advertenties, ook in niet-retorische, draait het erom een conceptuele betrekking te leggen tussen het aangeprezen product en ‘iets’ anders (een eigenschap, een gevolg, een ideale gebruiker, een ideale gebruiksomstandigheid), waarbij dat ‘iets’ fungeert als het argument om tot aanschaf over te gaan. Die conceptuele betrekking kan op het perceptuele niveau kracht bijgezet worden, maar wel ‘in theorie’. De empirische vraag is derhalve: nagaan of de ‘pregnanz’-relatie tussen het 2½D- en het 3D-domein aangetoond kan worden.

Ook de aard van de relaties binnen de domeinen of mappings tussen het referentiële en het vehikel-domein is nog verre van waterdicht te classificeren, en ook moet er taxonomische helderheid verkregen worden aangaande de preciese aard van de vehikelterm als passend binnen een ‘categorisch’ versus ‘schematisch’ domein (Shen 1999, Maes & Schilperoord 2007. De term ‘schematisch’ moet hier overigens niet verward worden met retorische schema’s). De vehikelterm kan betekenis verlenen aan de referentiële term op basis van inherente, *categorische* eigenschappen (de Grolsch-advertentie bijvoorbeeld), of op basis van de *cognitief-schematische* contiguitietsrelaties die het onderhoudt met andere concepten (daarvan biedt dit artikel geen voorbeelden, maar zie Schilperoord & Maes t.v.).

Om de diverse relaties adequaat te classificeren volstaat naar mijn idee het model van Phillips en McQuarrie niet. Hun categorieën zijn te algemeen, en komen ook in niet-retorische figuren voor. Het relatietype ‘connection’ is bijvoorbeeld alleen ‘retorisch’ wanneer de entiteiten corresponderende percepten in het 2½D-domein. Hun relatietype ‘similarity’ lijkt verder alleen retorisch wanneer het om gelijkenis tussen entiteiten gaat waarvan er tenminste één in het vehikeldomein gesitueerd moet worden (de ‘in termen van’ relatie), en als dat zo is, gaat het altijd om een metaforische relatie (dus niet om een algemeen retorisch type). Maar similarity kan ook berusten op uiterlijke verwantschap tussen entiteiten zonder dat van een retorische figuratie sprake is (een advertentie waarin rode spanse pepers als mond worden weergegeven). De ‘opposition’ relatie in het model van Phillips en McQuarrie is verder een bijzondere vorm van en dus te herleiden tot ‘similarity’, waardoor de status aparte ervan in hun model kwestieus is. Ook het feit dat uit hun facetmodel voortvloeit dat de onderschei-

den relatietypen altijd gecombineerd voorkomen met een bepaald structuurtemplaat, biedt geen soelaas: lang niet iedere ‘connectie-juxtapositie’ is een retorische figuur (zie de figuren 2 en 6 alhier), terwijl er ook ‘relatieloze’ fusies voorkomen. Met het model van Phillips en McQuarrie zijn eigenlijk alleen die gevallen van retorische figuratie te classificeren waarvan één term in het vehikeldomein gesitueerd moet worden. Dat sluit dan, ten onrechte, perceptuele vormen van visuele retoriek uit. De alternatieve mogelijkheid is dat het model alle mogelijke configuraties van referentiele en vehikeldomeinen classificeert. Maar die optie leidt er weer toe dat bepaalde niet-retorische figuraties ten onrechte *niet* uitgesloten worden.

Nader onderzoek zou zich tevens moeten richten op de vraag hoe zinvol het is om binnen met name de hoofdgroep ‘tropen’ de specifiekere typen als metafoor, hyperbool etc. te kunnen onderscheiden (bijvoorbeeld op basis van het relatie-criterium). Het gaat dan om kwesties als ‘Komen alle verbale vormen tevens voor in de visuele modaliteit?’ en ‘Kunnen we visuele hyperbolen exclusief onderscheiden van andere typen op basis van het feit dat in die gevallen de beide termen in het vehikeldomein gesitueerd moeten worden, en er bij die figuraties altijd sprake is van een causale mapping vanuit het referentiële domein naar het vehikeldomein?’. Zowiezo moet de vraag aan de orde gesteld worden of, en zo ja onder welke condities, beschouwers visuele schema’s metterdaad waarnemen en in relatie brengen met de conceptuele betekenis van advertenties (cf. Peracchio & Meyers-Levy 2005).

Een laatste kwestie betreft de voor dit artikel geselecteerde en geanalyseerde advertenties. Dat zijn allemaal ‘clear cases’ van de diverse categorieën die de revue zijn gepasseerd. Maar zelfs over de besproken advertenties blijken de meningen nog flink uiteen te kunnen lopen. Zo analyseert Margot van Mulken (p.c.) de Tropicana-advertentie (figuur 16) als een geval van fusie (en dus niet als vervanging) omdat daarin sprake is van een integratie van twee visuele elementen tot één ‘onmogelijk’ geheel. Van vervangingen is naar haar idee alleen sprake indien in de voorstelling de doelterm afwezig is, zoals bijvoorbeeld het geval is in de beroemde Zwaan-advertenties voor de KLM. Volgens dit criterium zouden dus ook de advertenties in figuur 17 niet langer als vervanging kunnen doorgaan. De Grolsch-advertentie (figuur 7) classificeert van Mulken ook niet als een geval van juxtapositie omdat daarvan in haar visie alleen sprake is wanneer de twee entiteiten zich binnen hetzelfde vlak bevinden, waarbij ze ze per definitie als schematisch beoordeelt. Zo zien we dat zelfs het benoemen van relatief eenvoudige beeldkenmerken reeds tot verschillen van mening kan leiden, om dus nog maar niet te spreken van de (zeer talrijke) ‘moeilijke’ gevallen, of de preciese relatie die die kenmerken onderhouden met betekenissen. Kortom: er is nog wel zo het één en ander te doen.

6. Nazit: zijn visuele schema’s (en tropen) kunstzinnig?

Als titel voor dit artikel is gekozen voor Jan Hanlo’s gedicht ‘Oote’. Die keuze is ingegeven door Van Enschoot’s tweede operationalisering van retorische schema’s: die moeten behalve betekenisarm ook ‘kunstzinnig’ zijn, althans als zodanig door kijkers worden gepercipieerd. Net als andere Nederlandstalige publicaties over visuele retoriek (bijvoorbeeld Schilperoord & Maes 2003), gebruikt Van Enschoot McQuarrie en Mick’s definitie van retorische vormen, met daarin de sleutelfrase ‘*artful deviations...*’, en net als in die andere publicaties vertaalt ze de term ‘artful’ met ‘kunstzinnig’. Luuk Lagerwerf, klaarblijkelijk uitgaande van dezelfde vertaling, legde Van Enschoot tijdens de promotieplechtigheid dan ook het vuur aan de sche-

nen met de vraag wat er nu precies kunstzinnig was aan de door haar geconstrueerde visuele schema's in hoofdstuk 4. Die oppositie was – ietwat voorspelbaar – aanleiding tot een rijklijk vaag woordenspel over kunstopvattingen.

Ik ga nu het gevaar lopen het slimste jongetje van de klas te willen lijken, maar raadpleging van Van Dale's woordenboek en een Engelse moedertaalspreker leert dat 'artful' zoiets als 'handig' of 'gewiekt' betekent, dus we kunnen het erop houden dat het woord 'kunstmatig' meer in de buurt komt van 'artful' dan kunstzinnig (volgens dezelfde bronnen is 'artistic' de term die het Engels gebruikt voor 'kunstzinnig'). Nu is er sowieso veel voor te zeggen om in communicatiekundig onderzoek naar visuele retoriek de kwestie wat wel en niet kunstzinnig is buiten haken te zetten, maar het punt is ook om inhoudelijke redenen interessant. *Kunstmatigheid* benadrukt veel meer het ingrijpen in of gebruikmaken van *vormaspecten* van de betreffende modaliteit ten behoeve van het overbrengen van een boodschap. Verder legt die term meer de nadruk op de tweede voorwaarde om van visuele schema's te kunnen spreken: de gekozen vormgevingselementen mogen niet 'loos' zijn – je moet ervan kunnen aangeven hoe ze zich tot de basispropositie verhouden. Dat laatste aspect kan niet bij Van Enschoot's visuele schema's. Zij construeert advertenties met visuele schema's door de oorspronkelijke productafbeelding te herhalen, maar zonder dat duidelijk is welke inhoud die herhaling dient.

En dat brengt me op Hanlo's fameuze gedicht. 'Oote' – het woord komt in het gedicht liefst 28 keer voor, en als je de spelvariant 'ote' meetelt zelfs 39 keer – is een evident geval van verbaal rijm. Het gedicht berust dus op (excessieve) klankherhaling en –variatie (demband – dembrandt, bijvoorbeeld). *Kunstzinnigheid* zou er juist wel eens in gelegen kunnen zijn dat de dichter gebruik maakt van zo'n overbekende figuur, maar de lezer de mogelijkheid onthoudt tot het herleiden van een betekenis ten dienste waarvan het rijm wordt ingezet. Hanlo's gedicht¹ is kunst(zinnig) omdat hij het cliché van de (talige) semantiek problematiseert door de *vormtaal*, en daarmee het kunstwerk, te objectiveren. De subversieve betekenis van Oote is dus dat het niets betekent, dat wat Jan de Roder 'het schandaal van de poëzie' noemt (de Roder 1999). In termen van het domeinenmodel zouden we kunnen zeggen dat er in het geval van Oote alleen objecten aanwezig zijn in het perceptuele domein. Vanuit bepaalde kunstopvattingen zou je zulke ondergravende activiteiten de 'taak' van kunstuitingen kunnen noemen, maar of dat ook aan de orde is in communicatieve uitingen waarin retorische figuren betrokken zijn is de vraag. Daar hoeven die figuren niet kunstzinnig te zijn, maar alleen maar handig.

Noten

- 1 Dit artikel is geschreven naar aanleiding van Renske van Enschoot's proefschrift *Retoriek in reclame; waardering voor schema's en tropen in tekst en beeld*. Het kon nooit geschreven zijn zonder haar inspirerende werk en de discussies erover/naar aanleiding ervan met haar, Margot van Mulken, Hans Hoeken en Fons Maes. Ik bedank hen allen daarvoor. Margot van Mulken, Fons Maes en Carel van Wijk wil ik voorts danken voor hun waardevolle commentaren op enkele (van de talloze) eerdere versies van deze tekst. Die dank geldt ook de twee anonieme lezers die het artikel voor dit tijdschrift hebben beoordeeld. Thomas Vaessens dank ik voor de informatie over 'Oote'.
- 2 Marr onderscheidt daarnaast nog een derde type representatie, de zogeheten 'primaire schets' (1-D) die ontstaat op basis van extractie van substantiële beeldkenmerken, zoals licht versus donker, hoeken, kleur et cetera. Het

gaat dan om wat hij de 'biologische' aspecten van het zien noemt. Voor de discussie hier is die primaire schets echter niet van belang.

- 3 Een van de beoordelaars van dit artikel merkt naar aanleiding van deze advertentie en de Unox-rookworst advertenties op, dat visuele retoriek niet kan opereren op betekenisloze aspecten. Naar haar/zijn idee kan de 'vorm-rijm' in de Unox-advertenties alleen maar opgemerkt worden voorzover de objecten inhoudelijk geïnterpreteerd worden. Als ik die opmerking goed begrijp moet de kijker dus wel degelijk weten naar welke objecten hij kijkt om ertussen een (al dan niet bewust aangebrachte) vormverwantschap op te merken, terwijl je talig rijm heel goed kunt opmerken zonder interpretatie van de rijmende woorden. Ik ga niet accoord, uiteraard. Net als bij talig rijm, kun je visuele vormverwantschap wel degelijk vaststellen, mogelijk 'voorafgaand aan' maar in elk geval los van een inhoudelijke interpretatie (zie de Brahma-advertentie). Maar hoever perceptie reikt, en welke overlap het tijdens visuele verwerkingsprocessen heeft met cognitie, is een kwestie die een veel gesophisticeerder inzicht vergt in de mentale processen van beeldinterpretatie dan ik hier in staat ben te geven (maar zie bijvoorbeeld Palmer, Brooks & Nelson 2003). Gestaltprincipes zijn in het meeste onderzoek naar visuele verwerkingsprocessen onderzocht met behulp van abstracte visuele vormen (stippen, cirkels en zo voorts), en de vraag is dan natuurlijk wat hun plek in het verwerkingsproces is wanneer dat wel identificeerbare visuele elementen betreft. Ik weet dat onderzoek daarnaar plaatsvindt (zie bovenstaande referentie), en ik maak eruit op dat de huidige ontwikkeling er een is, om steeds meer aspecten van visuele verwerking tot het cognitieve domein (recognitie en retentie) te rekenen, ook aspecten dus die Marr (nog) tot de 2½D-representatie rekent. Als die indruk correct is, impliceert dat overigens een opmerkelijke parallellie met recente ontwikkelingen in de Cognitief-taalkundige theorievorming. Maar als gezegd, ik voel me bevoegd noch deskundig genoeg om daar verder uitspraken over te doen. Mijn punt is alleen dat het vaststellen 'sec' van vormverwantschap mogelijk is, maar dat die verwantschap pas *retorisch* relevant is wanneer je ook kunt vaststellen 'waar die toe dient', dus welk inhoudelijk doel ermee gediend is. Dat de gefabriekeerde nijlpaard-advertentie minder duidelijk is, zoals de beoordelaar terecht opmerkt, ondergraaft mijn punt dus niet, maar bevestigt dat juist. Het amateuristische karakter van figuur 2 (of van de parafrase 'Poot is overleden' in het verbale domein) laat onverlet dat het mogelijk is om het cognitieve aspect van zien te isoleren van het perceptuele, en slechts om dat punt is het me om te doen.
- 4 Er was, zoals bekend, een hoop gedoe rond het gedicht. Kort na de publicatie ervan in Elsevier's weekblad (in 1952) stelde het Eerste Kamerlid W.C. Wendelaar vragen over het subsidiestelsel ten aanzien van Nederlandse literaire tijdschriften. Hij las bij die gelegenheid het eerste deel van 'Oote' voor en vroeg zich vervolgens hardop af of dergelijke 'uitingen van decadentie' in een door het rijk gesubsidieerd blad (i.c. Podium) moesten staan. Bron: Hans Renders, *Zo meen ik dat ook jij bent. Biografie van Jan Hanlo*. Amsterdam, 1998.

Referenties

- Bloem, J.C. (1976).** *Verzamelde Gedichten*. Amsterdam: Atheneum.
- Croft, W. & Cruse, D.A. (2004).** *Cognitive Linguistics*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Durand, J. (1987).** Rhetorical figures in the advertising image. In: D.J. Umiker-Sebeok (ed.), *Marketing and semiotics: New directions in the study of signs for sale*. Berlin, New York: de Gruyter.
- Enschoot, R. van (2006).** *Retoriek in reclame; waardering voor schema's en tropen in tekst en beeld*. Dissertatie KUN.
- Forceville, C. (1997).** *Pictorial metaphor in advertising*. London: Routledge
- Gibbs, R. W.J. (2004).** Embodiment in metaphorical imagination. In R.A. Zwaan & D. Pecher (Eds.), *Grounding Cognition. the role of perception and action in memory, language and thinking* (pp. 65-92). Cambridge: Cambridge University Press.
- Hanlo, J. (1958).** *Verzamelde gedichten*. Amsterdam: Van Oorschot.

- Jackendoff, R. (1987).** On Beyond Zebra: The Relation of Linguistic and Visual Information, *Cognition* 26, 89-114.
- Lakoff, G. & Turner, M. (1980).** *Metaphors we live by*. Chicago: University of Chicago Press.
- Maes, A. & J. Schilperoord (2007).** Classifying visual rhetoric: The interplay of conceptual, structural and rhetorical aspects of visual rhetoric in advertising. In J. Phillips & E.F. McQuarrie (eds.), *Go Figure!; New directions in advertising rhetoric*. Armonk NY: M.E. Sharpe.
- Marr, D. (1982).** *Vision*. Freeman Publishers.
- McQuarrie, E.F. & Mick, D.G. (1996).** Figures of rhetoric in advertising language. *Journal of Consumer Research*, 23, 424-438.
- McQuarrie, E.F. & Mick, D.G. (1999).** Visual rhetoric in advertising: Text-interpretive, experimental and reader-response analyses. *Journal of Consumer Research*, 26, 37- 54.
- Mulken, M. van (2003).** Analyzing rhetorical devices in print advertisements. *Document Design* 4, 114-128.
- Mullet, K. & Sano, D. (1995).** *Designing visual interfaces: Communication oriented techniques*. Englewood Cliffs, NJ: Prentice Hall.
- Palmer, S.E., Brooks, J.L. & Nelson, R. (2003).** When does grouping happen? *Acta Psychologica*, 114, 311-330.
- Peracchio, L.A. & Meyers-Levy, J. (2005).** Using Stylistic properties of ad pictures to communicate with consumers. *Journal of Consumer Research*, 32, 29-40.
- Phillips, B.J. & McQuarrie, E.F. (2004).** Beyond visual metaphor: A new typology of visual rhetoric in advertising. *Marketing theory*, 4, 113-136.
- Pinker, S. (1984).** Visual cognition: An introduction. *Cognition*, 18, 1-63.
- Roder, J. de (1999).** *Het schandaal van de poëzie. Over taal, ritueel en biologie*. Nijmegen: uitgeverij Vantilt.
- Schilperoord, J. & Maes, A. (2003).** Overtuigen met visuele en verbale retoriek. *Tijdschrift voor Taalbeheersing*, 25, 119-141.
- Schilperoord, J. & Maes, A. t.v. Visual metaphoric conceptualization in political cartoons**
- Shen, Y. (1999).** Principles of metaphor interpretation and the notion of 'domain': A proposal for a hybrid model. *Journal of pragmatics*, 31, 1631-1653.
- Teng, N.Y. and Sun, S. (2002).** Grouping, Simile, and Oxymoron in Pictures: A Design- Based Cognitive Approach. *Metaphor and symbol*, 17, 295-316.
- Tsur, R. (1992).** *Toward a Theory of Cognitive Poetics*. Amsterdam: Elsevier.
- Tsur, R., Glichsohn, J. & Goodblatt, C. (1990).** Gestalt Qualities in Poetry and the Reader's Absorption Style. *Journal of Pragmatics* 16, 487-504
- Vaessens, T. (2006).** *Ongerijmd succes. Poëzie in een onpoëtische tijd*. Nijmegen: uitgeverij Vantilt

Uit de tijdschriften

Levende Talen Tijdschrift, jrg. 7, nr. 4.

Jan-Arjen Mondria rekent in het eerste artikel af met enkele mythen over vocabulaireverwerving ('woorden moet je altijd in context leren') en geeft vervolgens een overzicht van correcte richtlijnen voor het aanleren van vocabulair. Ans van Berkel buigt zich over de problematiek van dyslexie en spellen in het Frans. Nederlandse leerlingen, in het bijzonder dyslectische leerlingen, die Frans leren maken veel fouten met het spellen van morfologische vormen, homofonen en niet-uitgesproken letters. Systematische training in klank-tekenkoppeling lijkt onontbeerlijk om struikelblokken in de Franse spelling zoveel mogelijk uit de weg te nemen voor dyslectische en andere leerlingen. Alied Blom betoogt ten slotte dat grammaticale instructie niet wezenlijk bijdraagt aan het verwerven van een vreemde taal en dus zoveel mogelijk moet worden vermeden.

Tekst[blad], jrg 12, nr. 3.

Karel van der Waarde gaat na hoe het komt dat medicijnbijsluiters nog steeds slecht leesbaar zijn. De oorzaak is volgens hem gelegen in de wetgeving die alle geneesmiddelen over één kam scheert. Rita Stiekema geeft tips over hoe bestanden op de computer op te slaan. Guido Rijnja wijst op het belang van een goede naamgeving van overheidsdossiers. Er ontstaan veel problemen doordat beleidsmakers van werktitels ook maar de definitieve naam maken. Felix van der Laar beschrijft hoe men in

Antwerpen de letter A in logo's en slogans uitbuit ('Wat kan ik voor A doen'). Maurice Vandebroek bejubelt de slaviste en etymologe Nicoline van der Sijs. Bart Bartstra demonstreert hoe met de matrixmethode nieuwe woorden zijn te verzinnen. Letticia Hustinx bespreekt haar onderzoek naar de invloed van het vertelperspectief op de mate waarin lezers worden meegesleept in het verhaal. Het onderzoek wijst uit dat een verhaal verteld vanuit het ik-perspectief iets meeslepender is dan een verhaal verteld door een auctoriale verteller. Edwin Lucas spreekt kunsthistorica Aukje Vergeest over museumteksten. Vergeest is voor duidelijke teksten die de museumbezoeker helpen maar niet sturen: 'de bezoeker moet eerst kijken dan lezen'. Nicole Loorbach, Joyce Karreman en Michaël Steehouder rapporteren over hun onderzoek naar motiverende elementen in gebruiksaanwijzingen. De gebruiksaanwijzingen waarin in het bijzonder rekening wordt gehouden met 'relevantie' en 'zelfvertrouwen' bleken effectiever te zijn dan andere. Margot van Mulken spreekt tot slot adviseuse Floor Basten, die een eigen onderzoeksinstrument ontwikkelde om de taal in organisaties te analyseren. Ze confronteert haar opdrachtgevers 'met hun eigen taal'.

Tijdschrift voor Communicatiewetenschap, jrg. 34, nr. 4

Claartje Mens en Moniek Buijzen rapporteren over een onderzoek waarin wordt on-

derzocht hoe met behulp van verschillende interventiestrategieën kinderen zich beter tegen de invloed van reclame kunnen verweren. Het blijkt dat bij kinderen van 5 en 6 jaar een gecombineerde interventiestrategie het effectiefst is en dat bij kinderen ouder dan 7 de evaluatieve methode het effectiefst is. Dave Gelders, Rozanne De Cock en Keith Roe vragen Belgische en Nederlandse journalisten en overheidscommunicatoren wat zij vinden van communicatie over nog niet-aanvaard beleid? Het onderzoek wijst uit dat communicatie over niet-aanvaard beleid breed wordt aanvaard door journalisten en overheidscommentatoren. Leen d'Haenens en Susan Bink onderzoeken de wijze waarop er over de Islam wordt bericht in het *Algemeen Dagblad*. Zij stellen vast dat de berichtgeving tamelijk evenwichtig is. De gebeurtenissen worden althans vanuit verschillende standpunten belicht. Margot van Mulken, Renske van Enschoot en Hans Hoeken onderzoeken het effect van implicietheid op

de waardering voor tijdschriftadvertenties en stellen vast dat expliciete advertenties lager gewaardeerd worden dan impliciete.

Onze Taal jrg. 7 nr. 1.

Marc van Oostendorp opent met een overzicht van de geschiedenis van het Jiddisch in Nederland. Ewoud Sanders gaat vervolgens in op de teloorgang en doorleving van het Bargoens. Ton den Boon presenteert een selectie uit de nieuwe woorden van 2006 (slobberlaars: een laars met een zachtleren schacht die om kuit of onderbeen slobbert; halalhypotheek: hypotheek voor moslims voor wie het verschijnsel rente van huis uit 'haram' is). Jan Erik Grezel behandelt de claims die in reclames voor gezondheidsproducten worden gedaan over de werkzaamheid: waar eindigt een terechte belofte en waar begint misleiding? Marc van Oostendorp bespreekt het proefschrift van Jos Hornikx over culturele verschillen bij de waardering voor argumentatietypen.

Signaleringen

Witteveen, Karel (2006). *Creatief schrijven*. Amsterdam: Boom onderwijs. ISBN: 908506306. Prijs € 22,50. (149 pp.)

Creatief schrijven nodigt de lezer uit 'op zoek te gaan naar je eigen schrijfstijl'. Witteveen legt uit waar het bij creatief schrijven om gaat, en illustreert dat met gedichten, citaten of opvattingen van allerlei schrijvers. Het boek bestaat uit drie delen, die volgens de schrijver onafhankelijk van elkaar gelezen kunnen worden. In de praktijk blijkt dat echter niet altijd even goed te werken, omdat zowel in de tekst als in de oefeningen vaak wordt gerefereerd aan begrippen die eerder zijn uitgelegd. Overigens is het geen bezwaar om het boek gewoon van begin tot eind te lezen, het is in een prettig leesbare stijl geschreven. De drie delen zijn getiteld 'schrijfinzicht', 'schrijfhab' en 'schrijfgereedschap'.

In het eerste deel maakt Witteveen de lezer bewust van schrijfopvattingen, strategieën en methoden die het schrijfproces kunnen beïnvloeden, vertragen of zelfs blokkeren. Ook legt hij uit wat creatief schrijven inhoudt. Daarnaast besteedt hij aandacht aan het schrijfproces aan de hand van een schrijfmodel dat is gebaseerd op Flower en Hayes.

In 'schrijfhab' wordt gekeken naar verschillende methoden om een onderwerp te verkennen. Witteveen legt elke methode duidelijk en concreet uit. Verder komen aan bod het doel van de tekst en het pu-

bliek waarvoor je schrijft. Ook neemt de schrijver een aantal verhaaltechnieken door. Overigens past de paragraaf over stijlfiguren eigenlijk beter in het volgende deel, 'schrijfgereedschap'. Hierin worden onderwerpen als abstract en concreet taalgebruik, registers, ritme en stijl behandeld, en daarnaast wordt aandacht besteed aan het reviseren van teksten.

Hoewel het boek duidelijk een praktische inslag heeft, geeft Witteveen hier en daar ook wat theoretische informatie. Helaas komt die niet steeds goed uit de verf. De niet-ingevoerde lezer zal zich waarschijnlijk niet veel kunnen voorstellen bij De Bono's *sprongsgewijs denken* of het *knutselend denken* van Levi-Strauss. Ook het praktisch nut van het communicatiemodel van Jacobson wordt niet echt duidelijk.

Creatief schrijven leest als een snelle cursus. Witteveen toont de creatieve mogelijkheden die een schrijver tot zijn of haar beschikking staan. Het is een praktisch boek, met tips en met vragen die de lezer zich vóór of tijdens het schrijven kan of moet stellen. Af en toe is de tekst onduidelijk (mogen lange zinnen nu wel of niet?), en soms gaat het echt fout: een voorval dat al heeft plaatsgevonden staat niet in de onvoltooid tegenwoordige tijd!

Er staan veel oefeningen in het boek, die over het algemeen duidelijk en bovendien zeer gevarieerd zijn. Voor sommige oefeningen is er een uitwerking te vinden op de website van de uitgever. Andere lenen zich

daar niet voor, en het is de vraag of de lezer het zal kunnen opbrengen deze allemaal in zijn eentje te maken. Immers, zonder enige feedback in je eentje woorden koppelen, visualiseren, free writing en brainstormen is misschien wat veel gevraagd. Voor deze, maar ook voor de andere lezer is er dan gelukkig het laatste hoofdstuk, 'Tekst in uitvoering'. Hierin komt alle informatie uit het boek bij elkaar, als Witteveen op anschouwelijke wijze laat zien hoe over een en hetzelfde onderwerp op verschillende manieren en voor verschillend publiek geschreven kan worden.

Tien Nicolaas

Cornelis, Louise & Tielens, Titus (2006).

Van bullet naar boodschap. Een heldere gids voor boeiende PowerPoint presentaties. Den Haag: Academic Service/SDU Uitgevers. ISBN 9052615594. Prijs: € 14,95. (100 pp.)

"(1) Licht uit, beamer aan. (2) De ene bullet na de ander verschijnt. (3) Al gauw ben je de draad kwijt. (4) Je hebt geen idee hoe lang het nog gaat duren. (5) Je ploetert op het ontcijferen en begrijpen van eindeloze lijsten trefwoorden in een klein lettertype. (6) Aan het eind slaak je een zucht van verlichting. (7) En wat je ervan onthoudt of meeneemt? (8) Het gevoel van verveling vooraf!" Cornelis en Tielens beschrijven de nare problemen die een hedendaagse luisteraar doormaakt. Voor het gemak heb ik ze genummerd; dat verwijst straks gemakkelijk. Het doel van hun nieuwe boek over PowerPoint-presentaties *Van bullet naar boodschap; een heldere gids voor boeiende PowerPoint-presentaties* is de genoemde problemen op te lossen. Het is opmerkelijk dat het woord 'boeiend' verder in het boek zelf nauwelijks voorkomt. Waar gaat het dan wel over? Het boek is in twee delen verdeeld. In deel I (*De Basis*) gaat het eerst om de kenmerken van een geslaagde presentatie. Een geslaagde

presentatie heeft een duidelijk hoofdboodschap, een herkenbare structuur en bevat beelden om het onthouden van de inhoud te stimuleren. Cornelis en Tielens illustreren het met, zoals ze dat noemen, een voorbeeld uit het jaar nul: de uitvinding van het wiel. Het eerste deel bevat verder een aantal pagina's met handige tips om eenvoudige dia's te maken. Er is veel – m.i. terecht – aandacht voor handige toetscombinaties waarmee diaonderdelen gemakkelijk geschikt kunnen worden. In vijf stappen laten Cornelis en Tinus vervolgens heel inzichtelijk zien hoe een complexe dia geconstrueerd zou kunnen worden. Deel I sluit af met een eenvoudig stappenplan om zelf een presentatie te maken. De nadruk ligt hier op het beknopt kunnen formuleren van de hoofdboodschap. 'Vroeg beginnen' is het afsluitend advies. Zeker gezien de eerdere publicaties van Cornelis komt de nadruk in het tweede deel (*Aanvullende methoden*) op het structureren (o.m. piramide-structuur) van de presentatie niet onverwacht. Aardig is het vijfde hoofdstuk waarin de kenmerken van verschillende standaardgrafieken wordt nagelopen. Dit soort informatie is in ieder boek over rapportage zinvol. Het laatste hoofdstuk is een beetje een potpourri van andere werkvormen en overgebleven tips. Er is één pagina over webpresentaties, één over discussies en één over posterpresentaties. Cornelis en Tinus sluiten af met tips over hand-outs.

Het is onduidelijk wie het doelpubliek van het boek is. Noch de blurb op het kaft, noch het voorwoord rept over een specifieke lezersgroep. Het wielvoorbeeld, de wat oubollige cartoons, de uitleg dat bullets 'ronde kogeltjes' zijn en de jij-aanspreekvorm doen sterk vermoeden dat het jonge leerlingpresentatoren betreft: middelbare scholieren, eventueel (hbo)-studenten die nog geen ervaring met presenteren hebben, nog geen kaas hebben gegeten van powerpoint en mogelijk ook nog weinig te vertellen hebben.

Gaan wij luisteraars een betere toekomst

tegemoet als onze presentatoren zich de tips van Cornelis en Tielens ter harte hebben genomen? Van welke van de acht genoemde problemen zijn we verlost? Het eerste probleem wordt door technici opgelost: beamers worden steeds lichtsterker. Het licht hoeft steeds minder gedimd; de spreker is weer zichtbaar. Mimiek en gebaren helpen – zo blijkt uit Engels onderzoek – om de gesproken tekst beter te verwerken, maar daar hebben Cornelis en Tielens het niet over. Bulletheaden zullen meer worden afgewisseld met illustraties (probleem 2): luisteraars vinden dat boeiender, maar het is onduidelijk of de luisteraars er ook meer door zullen onthouden (probleem 7) zo blijkt uit Delfts onderzoek. De oplossing voor het verlies van de verhaallijn (probleem 3) wordt gezocht in een betere structurering van de inhoud; Cornelis en Tielens maken echter niet duidelijk hoe je die *vertelt*. In hun voorbeelden spreken ze vooral over hoofdstukken, alsof het om een geschreven tekst gaat. Over hoe het publiek helderheid krijgt over de lengte en vooral voortgang van de voordracht geen woord (probleem 4). Het probleem van de leesbaarheid van de dia's lijkt door Cornelis en Tielens goed te worden aangepakt: als de adviezen gevolgd worden krijgt de luisteraar leesbaarder dia's te zien. Maar of het de presentatie ook verbetert?

Helaas leren we uit dit boek niet hoe je de dia's moet presenteren; daarvoor zullen we moeten omkijken naar een ander boek. Beginnende presentatoren leren met *Van bullet naar boodschap* vooral goede Power-Point-hand-outs maken.

Bas Andeweg

Tol-Verkuyl, E.M. (2005). *Taal in tekst. Hoe je taal gebruikt om tekst vorm te geven.* Bussum: Coutinho. ISBN 9062834612. Prijs € 33,50. (345 pp.).

Onder het motto 'uitgaan van taalgebruik' behandelt Eva M. Tol-Verkuyl in *Taal in tekst* de kennis van en het onderzoek naar de eigenschappen van taaluitingen: de taalgebruiksgrammatica. Het boek richt zich met name op studenten van lerarenopleidingen Nederlands (hbo- en wo-niveau) en taaldocenten. Het is de bedoeling een bijdrage te leveren aan de vernieuwing van het grammaticaonderwijs, waarin grammaticale kennis zoveel mogelijk wordt gekoppeld aan het taalgebruik in de natuurlijke context. Centraal in het boek staat dan ook het gebruik van taalmiddelen.

Ieder hoofdstuk begint met de doelen die de lezer aan de hand van de theorie en de opdrachten kan bereiken. Hoofdstuk 2 gaat in op de taalgebruiksgrammatica van de zin en het belang van de semantiek voor de interpretatie van teksten. Zelfs in dit theoretische gedeelte van het boek zijn verwijzingen naar de praktijk opgenomen, zoals proza van Toon Tellegen en een zin als 'Heerlijk, Heinder, Heineken'.

Hoofdstuk 3, 4 en 5 sluiten op dit theoretische hoofdstuk aan met analyses van tekstfragmenten om inzicht te krijgen in de beoordeling van teksten. De analyse van prozateksten gebeurt aan de hand van de *Richtlijnen bij het uitvoeren van een taalkundige tekstanalyse*, die echter niet onmiddellijk inhoudelijk worden besproken. Aangezien ook de begrippen die in de tekstanalyses aan bod komen in een aparte paragraaf worden uitgelegd, leidt dit tot onnodig bladerwerk. Dit doet echter niets af aan het systematische karakter van de analyserichtlijnen. Het onderscheid tussen voorbereiding, analyse en toepassingsmogelijkheden zorgt ervoor dat er in de beoordeling van tekstfragmenten geen belangrijke aspecten over het hoofd worden gezien.

Signaleringen

Hoofdstuk 6 neemt de tekstorganisatie als uitgangspunt. Aan bod komen de inhoudelijke kant en de structuurkant van verschillende soorten literaire en zakelijke teksten. Hierbij wordt in het kort ingegaan op de reconstructie van argumentatie en de beoordeling van de tekstkwaliteit. In hoofdstuk 7 wordt de didactische toepassing van de taalgebruiksgrammatica behandeld. De auteur doet een aantal lessuggesties voor o.a. sms-taal, rapteksten en formuleerproblemen.

In het afsluitende hoofdstuk 8 vinden we opdrachten over tekstfragmenten en hun uitwerkingen, waarin de toepassing van de behandelde taalgebruiksgrammatica op het analyseren van teksten wordt herhaald, verdiept en uitgebreid. De opdrachten hebben vooral betrekking op de tekstorganisa-

tie zoals besproken in hoofdstuk 6 ('Welke verwachting wekt de *lead* over de tekstsoort en de organisatie van de inhoud?'). Het zou wellicht handiger zijn om deze direct achter elkaar te behandelen.

Tekst in taal is zeker nuttig voor de (aankomende) docent Nederlands: het behandelt op een uitgebreide manier het taalgebruik in teksten en concretiseert deze met tekstvoorbeelden uit de praktijk. In tegenstelling tot wat de subtitel doet vermoeden, moet de lezer echter geen concrete aanwijzingen verwachten over 'Hoe je taal gebruikt om tekst vorm te geven'. Het boek toont aan hoe taal *wordt* gebruikt om tekst vorm te geven.

Roosmaryn Pilgram

Nieuws uit het vakgebied

Personalia

In dienst

Per 15 augustus 2006 is dr. J. Sanders als universitair docent verbonden aan de leerstoel Taal & Communicatie van de VU Amsterdam. José Sanders richt zich in haar onderwijs en onderzoek met name op schriftelijke taalbeheersing.

Per 1 januari 2007 is dr. E. Krahmer benoemd tot hoogleraar Digitale media en organisatie aan de UT. Kramer onderzoekt hoe mensen met elkaar communiceren om communicatie via of met de computer beter te laten verlopen.

Uit dienst

Per september 2006 is dr. M.A. van Rees, universitair hoofddocent bij de leerstoelgroep Taalbeheersing, argumentatietheorie en retorica met vervroegd pensioen gegaan. Agnès van Rees is vanaf 1 oktober 1971 bij deze leerstoelgroep werkzaam geweest en heeft onderzoek gedaan op het terrein van de taalhandelingstheorie, de gespreksanalyse, probleemoplossende discussies en dissociaties in de context van argumentatieve discussies.

Nieuwe onderzoeksprojecten

Bij de opleiding Nederlandse Taal en Cultuur aan de RU Nijmegen is een door NWO gefinancierd klein programma Geesteswetenschappen gestart voor 2 aio's met als titel 'Met de beste bedoelingen: literaire kritiek in Nederland van 1945-2005'. De hoofdaanvrager is prof.dr. J. Joosten, de mede-aanvrager is prof.dr. P.J. Schellens.

Bij de leerstoel Taal & Communicatie van de VU Amsterdam is een door NWO gefinancierd programmatisch onderzoek Geesteswetenschappen gestart met als titel 'Intertextuality in judicial settings' van dr. M. Komter en prof.dr. W. Spooren. Eén aio en twee postdocs gaan na hoe politieverhoren en de processen-verbaal die daarop zijn gebaseerd verschillen, en hoe de processen-verbaal aan de orde komen in de rechtszaal.

Abstracts

Volume 29

no.1 2007

Carel Jansen, Jos van Baal en Eefje Bouwmans

Angst in voorlichtingsteksten. Een replicatieonderzoek naar de effecten van afstemming van fear appeals over HIV/AIDS op de culturele oriëntatie van de lezers

ABSTRACT: In a replication of an experiment reported in Murray-Johnson et al. (2001) two public information texts including fear appeals aimed at AIDS prevention were evaluated by participants from the Netherlands (n=147), Spain (n=109) and South Africa (n=179; varying ethnical backgrounds). Based on Murray-Johnson et al. (2001) interaction effects were expected of target of threat (family or individual) in the fear appeal message, and cultural orientation (collectivistic or individualistic) of the readers. However, none of the predicted effects occurred; the outcomes of the earlier experiment that was carried out in Taiwan and the USA could not be replicated. Because of this, and also because of some flaws in the experiment presented in Murray-Johnson et al. (2001) it seems premature to claim, as they do, that it is important to take cultural orientation into account when developing fear appeal messages. The results of this replication study do show, however, that fear appeal messages in HIV/AIDS communication can play a role in influencing the readers' behavioral intentions.

KEYWORDS: Fear Appeals, Public Information Texts, HIV/AIDS

Gerard Verhoeven

Argumentatie over spellingveranderingen

ABSTRACT: In 2005 a new edition of the spelling dictionary for Dutch was published, replacing the 1995 edition. This new edition gave rise to a large amount of discussion, especially in Dutch newspapers. While some contributors to the discussion defended the new spelling, the majority opposed it. The most important argument against the new spelling was that, although the intention of the new dictionary was only to add new words and to correct mistakes, but not to change any of the spelling rules, nevertheless five minor rules had been slightly changed and one new rule had been formulated. The study group responsible for the new edition denied that rules had been changed. This paper discusses these arguments and many others describing and evaluating them against the background of the general demands a spelling system has to satisfy. Also the new systems itself is evaluated in comparison with the 1995 spelling. A new policy for the edition planned for 2015 is mapped out.

KEYWORDS: Dutch Spelling, Spelling Rules

Sanne van 't Hof

**The interviewer as recipient
Response tokens in standardized survey interviews**

ABSTRACT: Interviewers in Dutch standardised survey interviews frequently use the response token 'ja' ('yes') and its negative equivalent 'nee' ('no'). This article describes the different functions 'ja' performs in interaction: as acknowledgement of something that does not contain an answer; as receipt/continuer after an answer in a series of answers; as receipt token closing off an expanded question-answer sequence; and in third position of the final question-answer sequence in a series of questions. Many research agencies accept the use of this response token and consider it neutral.

I will show that acknowledgement tokens and receipt tokens, located in the same sequential position, can be distinguished by their prosodic features. Receipt tokens are soft with rising pitch, while acknowledgements token are loud with falling pitch. Respondents adjust their answering behaviour to the different actions these tokens perform.

KEYWORDS: Conversation Analysis, Response Tokens, Prosody, Survey Interviews, Recipient Behaviour, Interaction

Joost Schilperoord

**Oote
Retorische schema's (en tropen) in tekst en beeld**

ABSTRACT: An important issue in research on visual figures of rhetoric is whether systems of classifying verbal figures suffice to analyze and classify visual rhetoric as well. Recently, it is proposed (Phillips & McQuarrie 2004) that visual rhetoric requires its own system, and that the well known distinction between schemes and tropes is non-existent in the visual mode. Verbal rhetorical schemes operate at formal linguistic levels like phonology. Tropes on the other hand are located at the semantic level. Due to the iconic nature of images, there can be no such thing as a visual scheme. This paper argues that the visual mode can also be characterized in terms of formal categories (perspective, spatial orientation, and the like), and that many figures of visual rhetoric can be classified accordingly. An analytical model is proposed that distinguishes perceptual and conceptual figures of visual rhetoric, which are based on categories that are analogous to linguistic formal/perceptual and semantic/conceptual categories in language. One of the main conclusions is that the scheme-trope distinction also holds within the visual domain.

KEY WORDS:
Rhetorical figures, Visual rhetoric, Scheme/trope distinction, Gestalts, Advertisement